

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΑΤΟ

2021 / 1

ΒΛΑΣΗΣ ΜΙΣΣΟΣ

Η πολιτική οικονομία της έννοιας του χρόνου
στη Γενική Θεωρία του John Maynard Keynes

ΕΛΕΝΗ ΔΡΑΚΑΚΗ

Στο κεφάλι μιας καρφίτσας;
Αναζητώντας τη σχέση χώρου και κριτικής
στην οικονομική θεωρία

ΠΑΝΟΣ ΝΤΟΥΒΟΣ

Επιδράσεις του γλωσσολογικού άρθρου του
Ιωσήφ Στάλιν στη σοβιετική μουσικολογία

ΣΤΑΘΗΣ ΨΥΛΛΟΣ

Γιατί ο Marx εγκατέλειψε τον νομιναλισμό;

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Μαρξ και η κριτική της ιδεολογίας.
Από τη φιλοσοφία στην επιστήμη;

ΘΟΔΩΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ

Ο Μαρξ, η Επιστήμη και η Ηθική:
Οι Θέσεις για τον Φόιερπαχ ως απόρριψη της
εξαλειπτικής φυσιοκρατίας

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΖΑΤΣΑΣ

«Φύση» και «πράξη».
Στοιχεία ενός μη-αναγωγιστικού υλισμού στο
πρώιμο μαρξικό έργο

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΧΑΓΙΕΚ

Η Χρήση της Γνώσης στην Κοινωνία

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI

Biannual Scientific Review

Συντακτική ομάδα

Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Κώστας Πασσάς, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα

Επιστημονικοί συνεργάτες

Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματιθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Αλέξανδρος Χρύσης, Reinhard Jung, Simona Todaro

Επικοινωνία

www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας

Γεράσιμος Χολέβας

Σελιδοποίηση-παραγωγή

Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας

Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση

Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 9 – 2021/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Της σύνταξης	5
--------------------	---

Άρθρα

Η πολιτική οικονομία της έννοιας του χρόνου στη Γενική Θεωρία του John Maynard Keynes	7
Βλάσης Μισσός	

Στο κεφάλι μίας καρφίτσας; Αναζητώντας τη σχέση χώρου και κριτικής στην οικονομική θεωρία	29
Ελένη Δρακάκη	

Επιδράσεις του γλωσσολογικού άρθρου του Ιωσήφ Στάλιν στη σοβιετική μουσικολογία	57
Πάνος Ντούβος	

Πρακτικά συμποσίου

Γιατί ο Marx εγκατέλειψε τον νομιναλισμό;	73
Στάθης Ψύλλος	

Ο Μαρξ και η κριτική της ιδεολογίας: Από τη φιλοσοφία στην επιστήμη;	87
Κώστας Στεργιόπουλος	

Ο Μαρξ, η Επιστήμη και η Ηθική: Οι Θέσεις για τον Φόιερμπαχ ως απόρριψη της εξαλειπτικής φυσιοκρατίας	119
Θοδωρής Δημητράκος	

«Φύση» και «πράξη». Στοιχεία ενός μη-αναγωγιστικού υλισμού στο πρώιμο μαρξικό έργο	151
Γιάννης Κοζάτσας	

Μετάφραση άρθρου

Εισαγωγικό σημείωμα για τη μετάφραση	195
Νίκος Φωλίνας	

Η Χρήση της Γνώσης στην Κοινωνία	197
Φρίντριχ Χάγιεκ	

Της σύνταξης

Το παρόν, 9^ο τεύχος, της ΚΡΙΣΗΣ εκτός από την καθιερωμένη ύλη του (εν προκειμένω τρία πρωτότυπα άρθρα και μία μετάφραση) φιλοξενεί, επίσης, τις εργασίες που παρουσιάστηκαν στο συμπόσιο «Ο Μαρξ και η Φιλοσοφία: Η Ιδιαιτερότητα της Μαρξικής Οπτικής για την Επιστήμη και την Τεχνολογία». Το συμπόσιο πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας της Επιστήμης, το οποίο διεξήχθη στις 3-5 Δεκεμβρίου 2020. Οι δύο από τις τέσσερις εργασίες του εν λόγω συμποσίου ανήκουν σε δύο μέλη της συντακτικής επιτροπής. Η ΚΡΙΣΗ ακολουθώντας τις καθιερωμένες διαδικασίες «διπλής τυφλής αξιολόγησης» δεν δημοσιεύει κείμενα των μελών της συντακτικής επιτροπής. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση οι συμβολές του συμποσίου αξιολογήθηκαν από την επιστημονική επιτροπή του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας της Επιστήμης και υπ' αυτήν την έννοια, η ανεξαρτησία της αξιολόγησης τηρήθηκε.

Πρακτικά Συμποσίου

**«Ο Μαρξ και η Φιλοσοφία: Η Ιδιαιτερότητα της Μαρξικής Οπτικής
για την Επιστήμη και την Τεχνολογία»**

στο πλαίσιο του
6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας της Επιστήμης
3-5 Δεκεμβρίου 2020

Ο Μαρξ και η κριτική της ιδεολογίας: Από τη φιλοσοφία στην επιστήμη;¹

Κώστας Στεργιόπουλος*

Περίληψη

Προκειμένου να αποκαλύψουν την πηγή της αντιστροφής των κοινωνικών σχέσεων που επιτελεί στη συνείδηση η κυρίαρχη αστική ιδεολογία, οι Μαρξ και Ένγκελς στη *Γερμανική Ιδεολογία* επικαλούνται μια έννοια της επιστήμης η οποία είναι δέσμια του θετικιστικού ιδεώδους του 19ου αιώνα. Πρόκειται για την έννοια μιας επιστήμης η οποία προσλαμβάνει άμεσα την αλήθεια που προσφέρει η εμπειρία των πραγματικών συνθηκών της ζωής των ανθρώπων, μιας επιστήμης η οποία ως ιδεολογικά αδιαμεσολάβητη και αμόλυντη είναι αφ' εαυτής ικανή να αποκαλύψει, και συνεπώς να διαλύσει, την πλάνη των ιδεολογικών μορφών συνείδησης, συμπεριλαμβανομένης της θεωρησιακής φιλοσοφίας. Μολονότι στα επόμενα έργα του ο Μαρξ θα εγκαταλείψει την ανεδαφική και αντιφατική ιδέα μιας τέτοιας επιστήμης, η ίδια η εισαγωγή του παράγοντα «επιστήμη» στο πεδίο της θεωρητικής διαπάλης, και η ριζική αναμόρφωση στη συνέχεια της αρχικής έννοιας επιστήμης θα αποβούν κομβικής σημασίας επεξεργασίες στην ερευνητική του πορεία προς το *Κεφάλαιο* και την εκεί κριτική της ιδεολογίας.

Abstract

Author: Konstantinos Stergiopoulos. Title: Marx and the critique of ideology. From philosophy to science?

In order to reveal the source of the inverted social relationships as reflected in consciousness through the dominant bourgeois ideology, Marx and Engels invoke, in *German Ideology*, a notion of science that is marked by the 19th century positivism. This is a notion of science as direct truth, which allegedly springs from the experience of real conditions of the social human life. This kind of ideology-free science is able to unmask and consequently to dissolve the fallacy of the ideological forms of consciousness, speculative philosophy included. Although Marx in his later works will abandon such an unfounded and contradictory notion of science, the very introduction of the term “science” in the field of theoretical struggle and the radical reconceptualization of the initial notion of science will be crucial in his intellectual course towards the *Capital* and the critique of ideology which develops there.

1 Οι βασικές ιδέες αυτού του κειμένου παρουσιάστηκαν στο 6ο Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ, Τμήμα ΙΦΕ, Αθήνα, 3-5 Δεκ. 2020. Ευχαριστώ τους Αριστείδη Μπαλτά και Θοδωρή Δημητράκο για τα πολύτιμα σχόλιά τους.

* Ο Κώστας Στεργιόπουλος διδάσκει φιλοσοφία της επιστήμης στο ΕΜΠ.

1. Εισαγωγή

Στην ενδέκατη, και πιο διάσημη, από τις *Θέσεις για τον Φούερμπαχ* (1845) ο Μαρξ αντιπαρατάσσει την *αλλαγή* του κόσμου στην παραδοσιακή στάση των φιλοσόφων που «μονάχα *ερμήνευαν* με διάφορους τρόπους τον κόσμο». Κι όμως, στη συνέχεια και μέχρι το τέλος της ζωής του ο ίδιος ο Μαρξ θα αφιερώσει το μεγαλύτερο μέρος της ερευνητικής του προσπάθειας στις μελέτες για το *Κεφάλαιο*, στην επιστημονική δηλαδή κατανόηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αναζητώντας τους *θεωρητικούς* λόγους που εξηγούν αυτή τη ριζική αλλαγή στάσης,² στην εργασία αυτή θα διερευνήσουμε τη σημασία που είχε γι' αυτή τη μεταστροφή του Μαρξ το πρόβλημα της ιδεολογίας, εστιάζοντας κυρίως στη σημαίνουσα αλλαγή της φιλοσοφικής του στάσης απέναντι στη φύση της επιστήμης την οποία αιτείται η κριτική της ιδεολογίας.

Στη *Γερμανική Ιδεολογία* (1845-6), οι Μαρξ και Ένγκελς διατυπώνουν για πρώτη φορά τις βασικές αρχές της υλιστικής θεωρίας της ιστορίας που έγινε αργότερα γνωστή ως «ιστορικός υλισμός». Ένα από τα κύρια ζητήματα που θεματοποιεί και πραγματεύεται το έργο αυτό είναι η ιδεολογική φύση της συνείδησης. Εκ της φύσεώς της, η ιδεολογία συνθέτει μια ανεστραμμένη εικόνα της πραγματικής κοινωνικής ζωής και με τον τρόπο αυτό παγιώνει και νομιμοποιεί ως φυσικές και αιώνιες τις σχέσεις εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζουν την ταξική φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Πώς όμως μπορεί να ανατραπεί η ψευδής συνείδηση που παράγει η ιδεολογία και να αποκαλυφθεί ο ταξικός εκμεταλλευτικός χαρακτήρας της κοινωνικής μορφής την οποία υπηρετεί αυτή η ιδεολογία; Στη *Γερμανική Ιδεολογία* οι Μαρξ και Ένγκελς υποστηρίζουν ότι μόνον η επιστήμη μπορεί να διαλύσει την ιδεολογική φενάκη. Η έννοια όμως της επιστήμης που, σύμφωνα με το έργο αυτό, μπορεί να επιτελέσει την αποτελεσματική κριτική της ιδεολογίας είναι δέσμια του θετικιστικού ιδεώδους του 19ου αιώνα. Πρόκειται για την φιλοσοφικά έωλη έννοια μιας επιστήμης της άμεσης αλήθειας που προσφέρει η εμπειρία της πραγματικής ζωής, μιας επιστήμης η οποία ως ιδεολογικά αδιαμεσολάβητη και αμόλυντη είναι αφ' εαυτής ικανή να αποκαλύψει, και συνεπώς να διαλύσει, την πλάνη των ιδεολογικών μορφών συνείδησης, συμπεριλαμβανομένης της θεωρησιακής φιλοσοφίας. Μολονότι στα επόμενα έργα του ο Μαρξ θα εγκαταλείψει την ανεδαφική και αντιφατική ιδέα μιας τέτοιας επιστήμης, η ίδια η εισαγωγή του παράγοντα «επιστήμη» στο πεδίο της θεωρητικής διαπάλης, και στη συνέχεια η επίπονη διεργασία αναμόρφωσης, επεξεργασίας κ.τ.λ. της αρχικής έννοιας επιστήμης θα αποδειχθούν κομβικής σημασίας καμπές στην πορεία του προς το *Κεφάλαιο* και την εκεί κριτική της ιδεολογίας.

Σε όσα ακολουθούν, αφού σκιαγραφήσουμε την εξέλιξη των πρώτων ερευνών του Μαρξ στο πρόβλημα της συνείδησης (§2), θα διερευνήσουμε τις σχέσεις φιλοσοφίας, ιδεολογίας και επιστήμης στη *Γερμανική Ιδεολογία* (§§3-5), τη φύση του θεωρητικού αδιεξόδου στο οποίο οδηγεί η φιλοσοφική προσέγγιση της επιστήμης στο έργο αυτό (§6) και, τέλος, τη σημασία που είχε αυτή η θεωρητική εμπλοκή στην εξέλιξη του μαρξικού θεωρητικού έργου μέχρι το *Κεφάλαιο* (§§7-8).

2 Φυσικά υπήρξαν και εξωθεωρητικοί—λ.χ. πολιτικοί ή ιστορικοί—λόγοι, οι οποίοι όμως δεν θα μας απασχολήσουν εδώ.

2. Από την κριτική του ιδεαλισμού στις Θέσεις για τον Φόουερμπαχ: Η κριτική του «παλαιού» υλισμού

Ήδη από την *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου* (1843-4), ο στόχος που θέτει ο Μαρξ δεν είναι απλώς «η αποφασιστική άρνηση κάθε προηγούμενου τρόπου της γερμανικής πολιτικής και νομικής συνείδησης»³ είναι ταυτόχρονα «η κριτική ανάλυση του σύγχρονου Κράτους και της αντίστοιχης πραγματικότητας». Εννοημένη έτσι, «η κριτική της θεωρητικής φιλοσοφίας του δικαίου δεν αναζητά στον εαυτό της το σκοπό της, άλλα κατευθύνεται προς στόχους, για τη λύση των οποίων μόνο ένας τρόπος υπάρχει: η *πρακτική*» (Μαρξ 1978α: 24).³

Επειδή, όμως, «η φιλοσοφία που μέχρι τώρα επικρατούσε αποτελούσε η ίδια μέρος αυτού του κόσμου και ήταν το *συμπλήρωμά του*, στο χώρο του ιδεατού βέβαια», η φιλοσοφική κριτική του κόσμου δεν μπορεί να επιτελέσει τον σκοπό της αν δεν είναι συνάμα και αυτοκριτική, αν δεν είναι «*άρνηση της μέχρι τώρα υπάρχουσας φιλοσοφίας*, της φιλοσοφίας σαν φιλοσοφίας, [που] *πίστεψε ότι μπορούσε να πραγματώσει τη φιλοσοφία χωρίς να την ξεπεράσει*» (Μαρξ 1978α: 23). Μια τέτοια φιλοσοφική κριτική καθίσταται έτσι κινητήρια δύναμη της *χειραφέτησης* του ανθρώπου, και πρωτίστως του προλεταριάτου, από τα δεσμά της κοινωνικής αλλοτρίωσης και εξαθλίωσης:

Η κεφαλή της χειραφέτησης αυτής είναι ή *φιλοσοφία*, *καρδιά* της το *προλεταριάτο*. Η φιλοσοφία δεν μπορεί να πραγματωθεί χωρίς να εξαλείψει το προλεταριάτο, το προλεταριάτο δεν μπορεί να εξαλειφθεί χωρίς να πραγματώσει τη φιλοσοφία. (Μαρξ 1978α: 31)

Μολονότι, λοιπόν, στον αγώνα για τη χειραφέτηση «το όπλο της κριτικής δεν μπορεί να αντικαταστήσει την κριτική των όπλων», καθότι η «η υλική δύναμη δεν μπορεί να νικηθεί παρά μόνο από την υλική δύναμη», είναι αναμφισβήτητο ότι «η θεωρία γίνεται κι αυτή δύναμη αφότου κατακτήσει τις μάζες» (Μαρξ 1978α: 24).

Στο επόμενο έργο του, στα *Χειρόγραφα του 1844*, ο Μαρξ θα αναζητήσει την *καταγωγή* των ιδεών που συνθέτουν τη συνείδηση της αστικής κοινωνίας στην «εσωτερική σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στην πολιτική οικονομία και στο κράτος, στο νόμο, στην ηθική, στην πολιτική ζωή κ.τ.λ.» (Marx 2010: 231). Το πιο γνωστό προϊόν αυτής της μελέτης είναι η εξιχνίαση του μηχανισμού της *αλλοτρίωσης* από την ουσία του ανθρώπου που υφίσταται το παραγωγικό υποκείμενο της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο Μαρξ αναγνωρίζει βέβαια ότι η «*θετική, ανθρωπιστική και φυσιοκρατική κριτική* αρχίζει με τον Φόουερμπαχ» (Marx 2010: 232), δεν συμφωνεί όμως ότι η ουσία του ανθρώπου συνίσταται σε μια προκαθορισμένη ουσία. Απεναντίας, ο ίδιος συλλαμβάνει την ουσία του ανθρώπου στη «φυσική ιστορία του», στη δραστηριότητα δηλαδή μιας αντικειμενικής φυσικής ύπαρξης, της «ανθρώπινης φυσικής ύπαρξης».

3 Σε όλα τα παραθέματα, όπου υπάρχει έμφαση, είναι στο πρωτότυπο.

Εδώ βλέπουμε πώς η συνεπής φυσιοκρατία ή ανθρωπισμός διακρίνονται και από τον ιδεαλισμό και από τον υλισμό, συνιστώντας την ίδια στιγμή την ενοποιό αλήθεια και των δύο. Επίσης, μόνον η φυσιοκρατία μπορεί να κατανοήσει τη διαδικασία της παγκόσμιας ιστορίας. [...] Ο άνθρωπος έχει την πράξη της καταγωγής του –την ιστορία– η οποία, όμως, είναι γι’ αυτόν μια συνειδητή ιστορία, και έτσι ως πράξη καταγωγής είναι μια συνειδητή πράξη αυθυπέμβασης της πράξης καταγωγής. Η ιστορία είναι η φυσική ιστορία του ανθρώπου. (Marx 2010: 336 & 338)

Οι εμβληματικές *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ* (1845), παρότι περιορίζονται σε επιγραμματικές σημειώσεις ενός σχεδίου εργασίας, αποτελούν κομβικό κείμενο στη διαμόρφωση της φιλοσοφικής προσέγγισης του Μαρξ στον υλισμό. Περιβόητη εδώ είναι η 11η θέση που διακηρύσσει ότι οι φιλόσοφοι πρέπει να επανεξετάσουν την προτεραιότητα που παραδοσιακά αποδίδεται στην φιλοσοφική κατανόηση του κόσμου έναντι της αλλαγής του:

Οι φιλόσοφοι μονάχα *ερμήνευαν* με διάφορους τρόπους τον κόσμο, το ζήτημα, όμως, είναι να τον *αλλάξουμε*. (Μαρξ 2017 [1845]: 68)

Αντίπαλος στην 11η θέση δεν ωστόσο είναι η ίδια η φιλοσοφία –ο Μαρξ μιλά ως φιλόσοφος, άλλωστε– αλλά εκείνη η φιλοσοφική στάση που αντιλαμβάνεται τον κόσμο από μια παθητική, εξωτερική σκοπιά ως γνωσιακά ανεξάρτητο και αξιακά ουδέτερο *αντι-κείμενο*. Μια τέτοια στάση δεν μπορεί όμως να «υπερβεί τη φιλοσοφία χωρίς να την πραγματώσει» (Μαρξ 1978α: 23). Ήδη στην 1η θέση, ο Μαρξ δεν διστάζει να υιοθετήσει για την υπεράσπιση του «νέου υλισμού» πτυχές της προσέγγισης του ιδεαλισμού στις οποίες ο «παλαιός υλισμός» υπολείπεται:

Το κύριο ελάττωμα όλου του προηγούμενου υλισμού –συμπεριλαμβανομένου και του υλισμού του Φόουερμπαχ– είναι ότι συλλαμβάνει το πραγματικό, την ενεργό πραγματικότητα, τον αισθητό κόσμο μόνο με τη μορφή του *αντικειμένου* ή της *εποπτείας* και όχι ως *αισθητή ανθρώπινη δραστηριότητα*, ως *πράξη*, όχι υποκειμενικά. [...] Ο ιδεαλισμός, σε αντίθεση με τον υλισμό, ανέπτυξε τη δρώσα πλευρά – αλλά μονάχα αφηρημένα, γιατί ο ιδεαλισμός δε γνωρίζει φυσικά την πραγματική συγκεκριμένη δράση σαν τέτοια. Γι’ αυτό [ο Φόουερμπαχ] δεν κατανοεί τη σημασία της «επαναστατικής», της «πρακτικής-κριτικής» δραστηριότητας. (Μαρξ 2017 [1845]: 65, τροποποιημένη μετάφραση)

Αυτό λοιπόν που διακηρύσσει η ενδέκατη θέση είναι ότι, επειδή η φιλοσοφική γνώση και κατανόηση είναι αδιαχώριστη από την κριτική και χειραφετητική δράση, είναι λάθος να αρκούμαστε στη θεωρητική φιλοσοφία, αφήνοντας έτσι την «πράξη» εκτός φιλοσοφικής διερεύνησης. Η λύση, όπως γράφει στη 8η θέση, βρίσκεται στην *ενότητα* ανάμεσα «στην ανθρώπινη πράξη και στην κατανόηση αυτής της πράξης». Εσωτερικεύοντας έτσι την αναπόδραστη ένταση μεταξύ ερμηνείας

και αλλαγής του κόσμου, οι *Θέσεις* καταδεικνύουν την αναγκαιότητα για μια φιλοσοφία της πράξης, για μια φιλοσοφία που θα μετασχηματίζει το αντικείμενο της γνώσης ενόσω το γνωρίζει. Σε μια τέτοια φιλοσοφία, η γνώση δεν είναι εργαλείο· αποτελεί *συστατικό παράγοντα* της υπό μελέτη κοινωνικής πραγματικότητας και μαζί ιστορικό γεγονός στην εξέλιξή της.⁴

3. Γερμανική Ιδεολογία (I)

Η κριτική στον Γερμανικό Ιδεαλισμό

Με τη *Γερμανική Ιδεολογία* (1845-6), οι Μαρξ και Ένγκελς εγκύπτουν για μια ακόμη φορά (και τελευταία, σε τόσο μεγάλη έκταση) στη φιλοσοφία, για να επεξεργαστούν την υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Όπως θα γράψει αργότερα ο Μαρξ (2010 [1859]: 21), στη *Γερμανική Ιδεολογία* επιχειρήσαμε το «ξεκαθάρισμα των λογαριασμών με την προηγούμενη φιλοσοφική μας συνείδηση ... με τη μορφή της κριτικής της μεταχγκελιανής φιλοσοφίας. [...] [Ο]ταν πληροφορηθήκαμε ότι ... δεν ήταν δυνατό το τύπωμα, παρατήσαμε πολύ πρόθυμα το χειρόγραφο στην τρωκτική κριτική των ποντικών, αφού είχαμε πετύχει τον κύριο σκοπό μας – την κατανόηση του ζητήματος από εμάς τους ίδιους».

Το «ξεκαθάρισμα» δεν άρχισε βέβαια το 1845 ούτε ολοκληρώθηκε το 1846. Αυτό, ωστόσο, που διακρίνει τη *Γερμανική Ιδεολογία* –όπως και τις *Θέσεις για τον Φούερμπαχ*– από τις προηγούμενες φιλοσοφικές πραγματείες είναι ότι ο επαναπροσδιορισμός του «υλισμού» συναρτάται τώρα με την κριτική στον Φούερμπαχ. Χαρακτηριστικό της απόστασης που χωρίζει τη *Γερμανική Ιδεολογία* από «την προηγούμενη φιλοσοφική τους συνείδηση», όπως λ.χ. αυτήν των *Χειρογράφων του 1844*, είναι η εγκατάλειψη της έννοιας της αλλοτρίωσης⁵ και η κριτική των ουσιολογικών καταλοίπων της φιλοσοφικής-ανθρωπολογικής βάσης της. «Η πραγματική βάση αυτού που οι φιλόσοφοι έχουν νοήσει σαν ‘υπόστασή’ και ‘ουσία του ανθρώπου’» δεν είναι, γράφουν τώρα, παρά «το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας [σχέσεων παραγωγής]» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 88). Έτσι, «αυτή η ‘αλλοτρίωση’ (για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο που θα είναι κατανοητός στους φιλοσόφους)» είναι η «παραγωγική δύναμη, που ... παρουσιάζεται στα άτομα ... σαν μια ξένη δύναμη που υπάρχει έξω απ’ αυτά [και είναι] τόσο ανεξάρτητη από τη θέληση και την πορεία των ανθρώπων, ώστε να διευθύνει στην πραγματικότητα αυτή τη θέληση και την πορεία των ανθρώπων» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 80-1).

Πρώτιστος στόχος της *Γερμανικής Ιδεολογίας* είναι ο ιδεαλισμός των απόψεων των παλαιών νεοεγελιανών συνοδοιπόρων τους, και κυρίως των Μπρούνο Μπάουερ (Bruno Bauer) και Μαξ Στίρνερ (Max Stirner):

4 Βλ. και Eagleton 1999.

5 Αποτελεί ωστόσο αντικείμενο ερμηνευτικής διαφωνίας εάν στο έργο του Μαρξ μετά τη *Γερμανική Ιδεολογία* εγκαταλείπεται οριστικά η φιλοσοφική κατηγορία της «αλλοτρίωσης» ή εάν εμφανίζεται με άλλες μορφές, όπως λ.χ. αυτή του «φετιχισμού» του εμπορεύματος στο *Κεφάλαιο*. Βλ. ενδεικτικά Althusser 2015, Lukács 1975, Μέσαρος 1981, Φαράκλας 2018 και Χάινριχ 2017.

Κάποτε ένα παλληκάρι είχε την ιδέα ότι οι άνθρωποι πνίγονται στο νερό μονάχα επειδή κατέχονταν από την *ιδέα της βαρύτητας*. Αν τους ξερίζωναν την ιδέα από τα κεφάλια τους, [...] θα ήταν έξοχα ασφαλισμένοι από τον κίνδυνο να πνιγούν. Αυτό το παλληκάρι ήταν ο τύπος των καινούργιων επαναστατών φιλοσόφων της Γερμανίας. (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 53)

Αυτό που, μεταξύ άλλων, καταλογίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς στους γερμανούς ιδεαλιστές είναι ότι «[η] γερμανική κριτική μέχρι τις πιο πρόσφατες προσπάθειές της, ποτέ δεν εγκατέλειψε την περιοχή της φιλοσοφίας» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 58). Οι συνέπειες όμως που έχει μια τέτοια στάση για την προοπτική της κοινωνικής απελευθέρωσης είναι καταστροφικές:

Από τη στιγμή που οι Νέο-Χεγκελιανοί θεωρούν τις αντιλήψεις, τις σκέψεις, τις ιδέες [...], που τους αποδίδουν μια ανεξάρτητη ύπαρξη, σαν πραγματικές αλυσίδες των ανθρώπων, (ακριβώς όπως οι Παλιοί Χεγκελιανοί τα χαρακτήριζαν σαν τα αληθινά δεσμά της ανθρώπινης κοινωνίας), είναι φανερό ότι οι Νέο-Χεγκελιανοί οφείλουν να πολεμήσουν μονάχα εναντίον αυτών των ψευδαισθήσεων της συνείδησης. Μια και σύμφωνα με τη φαντασία τους, οι σχέσεις των ανθρώπων, όλες οι πράξεις τους, οι αλυσίδες τους και οι περιορισμοί τους είναι προϊόντα της συνείδησης, οι Νέο-Χεγκελιανοί [...] βάζουν στους ανθρώπους το ηθικό αίτημα να αλλάξουν τη σημερινή τους συνείδηση με μια ανθρώπινη, κριτική ή εγωιστική συνείδηση, και έτσι να απαλλαγούν από τους περιορισμούς τους. (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 59-60)

Με παρόμοιο τρόπο, «οι πιο καινούργιοι [Νέο-Χεγκελιανοί] δηλώνουν ότι αγωνίζονται μονάχα εναντίον των *φράσεων*», έτσι όμως «με κανένα τρόπο δεν πολεμούν εναντίον του κόσμου που υπάρχει πραγματικά» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 60). Με άλλα λόγια, «η *απελευθέρωση* του *ανθρώπου* δεν προχωρά ούτε βήμα όταν ανάγουμε τη φιλοσοφία, τη θεολογία, την ουσία και όλο το άχρηστο υλικό σε *αυτοσυνείδηση* και όταν ελευθερώνουμε τον άνθρωπο από την κυριαρχία αυτών των φράσεων, που ποτέ δεν τον κρατούσαν υπόδουλο». (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 69) Σε κάθε περίπτωση λοιπόν, «[η] πραγματική απελευθέρωση είναι δυνατή μονάχα στον πραγματικό κόσμο και μονάχα με πραγματικά μέσα, ... η δουλεία δεν μπορεί να καταργηθεί χωρίς την ατμομηχανή και τις κλωστικές μηχανές. [...] Η απελευθέρωση είναι πράξη ιστορική και όχι διανοητική και προκαλείται από ιστορικούς όρους, από την ανάπτυξη της βιομηχανίας, του εμπορίου κ.τ.λ.» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 69).

4. Γερμανική Ιδεολογία (III)

Η κριτική στον Φόουερμαχ και η υλιστική αντίληψη της ιστορίας

Για τον Μαρξ και τον Ένγκελς, μολονότι ο Φόουερμαχ είναι υλιστής, δεν μπορεί να αρκεστεί, προκειμένου να κατανοήσει τον κόσμο, στον «βέβηλο τρόπο

που βλέπει μονάχα το 'άμεσα φανερό', το «αισθητά βέβαιο» των πραγμάτων. Είναι υποχρεωμένος να καταφύγει «σε έναν τρόπο υψηλότερο, φιλοσοφικό, που αντιλαμβάνεται την 'αληθινή ουσία' των πραγμάτων» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 70), δηλαδή σε μια «καθαρή» επιστήμη που έχει ως αντικείμενο όχι τους δρώντες παράγοντες επί του κόσμου αλλά τα αφηρημένα υποκατάστατά τους. Έτσι, ο Φόουερμπαχ «δεν φτάνει ποτέ στους πραγματικά υπαρκτούς δραστήριους ανθρώπους, αλλά σταματάει στην αφαίρεση 'άνθρωπος' και καταφέρνει να αναγνωρίσει 'τον αληθινό, ατομικό, σωματικό άνθρωπο' μονάχα συναισθηματικά» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 72). Δεν βλέπει τον αισθητό κόσμο της κοινωνίας στην ιστορικότητά του, διότι τον παρατηρεί «κοιτάζοντάς τον με τα 'μάτια', δηλαδή με τα ματογυάλια του φιλοσόφου» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 70). Επιπλέον, ο Φόουερμπαχ «δεν βλέπει πως ο αισθητός κόσμος γύρω του δεν είναι ένα πράγμα δεδομένο άμεσα και πάντα, που μένει πάντα το ίδιο, [δεν βλέπει ότι] είναι ιστορικό προϊόν» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 70). Το πρόβλημα, συνεπώς, εντοπίζεται στον τρόπο με τον οποίο ο Φόουερμπαχ αντιμετωπίζει την ιστορία:

Στο βαθμό που ο Φόουερμπαχ είναι υλιστής δεν καταπιάνεται με την ιστορία, και στο βαθμό που εξετάζει την ιστορία δεν είναι υλιστής. Σ' αυτόν υλισμός και ιστορία είναι τελείως αποχωρισμένα. (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 73)

Αντίθετα με την φούερμπαχιανή προσέγγιση, στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας που εκθέτει η *Γερμανική Ιδεολογία*, είναι ο τρόπος παραγωγής που καθορίζει τις σχέσεις παραγωγής στην ιστορία των κοινωνικών μορφών, την πολιτική έκφρασή τους στο κράτος και τη μορφή εμφάνισής τους στη συνείδηση των ανθρώπων. Εάν λάβουμε την υλική διαδικασία της παραγωγής και τη μορφή των σύστοιχων σχέσεων παραγωγής

σαν βάση όλης της ιστορίας, [μπορούμε] να δείξουμε τη δράση της σαν κράτος, να εξηγήσουμε μέσω αυτής όλα τα διαφορετικά θεωρητικά προϊόντα και μορφές συνείδησης, τη θρησκεία, τη φιλοσοφία, την ηθική κτλ. [...] Η αντίληψη αυτή δεν εξηγεί την πρακτική από την ιδέα, αλλά εξηγεί τον σχηματισμό των ιδεών από την υλική πρακτική. (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 87-8)

Χαρακτηριστικό, όμως, των ιδεών είναι ότι αναπαριστούν ανεστραμμένα, και συνεπώς «απατηλά», στην ιδεολογική συνείδηση των ανθρώπων τις πραγματικές τους σχέσεις στην υλική διαδικασία της παραγωγής. Όπως σε έναν «σκοτεινό θάλαμο» το αντικείμενο παρουσιάζεται για φυσικούς λόγους ανεστραμμένο, έτσι και το γεγονός ότι «σε κάθε ιδεολογία ... οι περιστάσεις παρουσιάζονται τα πάνω κάτω πηγάζει ακριβώς από την ιστορική διαδικασία της ζωής» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 67).⁶

6 Για το ζήτημα της ιδεολογίας στον Μαρξ, βλ. επίσης Αλτουσέρ 1983, Eagleton 2018, Μανχάιμ 1997 και Μπαλμπάρ 1996.

Ως «έκφραση –πραγματική ή απατηλή– στη συνείδηση των πραγματικών τους σχέσεων και δραστηριοτήτων» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 66), οι ιδεολογικές μορφές συνείδησης δεν διατηρούν το ιδεοκρατικό χαρακτηριστικό της «αυτόνομης» ύπαρξης, δεν έχουν αυτόνομη «ιστορία ούτε εξέλιξη». Αντίθετα, «οι άνθρωποι αναπτύσσοντας την υλική τους παραγωγή και την υλική τους επικοινωνία [τις παραγωγικές σχέσεις], αλλάζουν, παράλληλα και την πραγματική τους ύπαρξη, καθώς και τη σκέψη τους και τα προϊόντα της σκέψης τους. Δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή, αλλά η ζωή καθορίζει τη συνείδηση» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 68).

Πώς όμως οι υλικές συνθήκες της ζωής καθορίζουν τη συνείδηση των ανθρώπων; Στη *Γερμανική Ιδεολογία* ο κύριος μηχανισμός με τον οποίο «η ζωή καθορίζει τη συνείδηση» συνίσταται στον *καταμερισμό εργασίας* στην παραγωγή:

Ο καταμερισμός εργασίας γίνεται πραγματικά τέτοιος μονάχα από τη στιγμή που εμφανίζεται ένας καταμερισμός υλικής και πνευματικής εργασίας. Από δω και πέρα η συνείδηση βρίσκεται σε θέση να χειραφετήσει τον εαυτό της από τον κόσμο και να προχωρήσει στη διαμόρφωση της «καθαρής» θεωρίας, της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της ηθικής κτλ. (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 77)

Με τη σειρά της, η ανώτερη μορφή θεωρητικής συνείδησης *νομιμοποιεί* την ανεστραμμένη ιδεολογική αναπαράσταση. Έτσι, η κυρίαρχη τάξη «παρουσιάζει το συμφέρον της σαν κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας [και επιτυγχάνει] να δώσει στις ιδέες της τη μορφή της καθολικότητας, και να τις παρουσιάσει σαν τις μόνες λογικές και καθολικά έγκυρες» (σ. 95). Εύλογα, τότε, το κράτος εμφανίζεται ως εκφραστής και εγγυητής «του φανταστικού ‘γενικού’ συμφέροντος» της κοινωνίας (σ. 80), παρόλο που στην πραγματικότητα «είναι η μορφή που μ’ αυτήν τα άτομα μιας κυρίαρχης τάξης εξασφαλίζουν τα κοινά τους συμφέροντα» (σ. 130). Εμφανίζοντας στη συνείδηση τις κατεστημένες παραγωγικές σχέσεις ως *φυσικές, αιώνιες και αναγκαίες*, η ιδεολογία αποκρύβει την ταξική τους φύση και έτσι η ίδια καθίσταται «υλική δύναμη» που υπηρετεί την απρόσκοπτη αναπαραγωγή τους.

Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι κυρίαρχη *υλική* δύναμη της κοινωνίας είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη *πνευματική* της δύναμη. [...] Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι κυρίαρχες σχέσεις που συλλαμβάνονται σαν ιδέες, άρα είναι η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, επομένως οι ιδέες της κυριαρχίας της. (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 94)

Πώς όμως μπορεί να ανατραπεί η κυρίαρχη ιδεολογία και να ανοίξει ο δρόμος της χειραφέτησης από τα δεσμά της ταξικής εκμετάλλευσης;

5. Γερμανική Ιδεολογία (III)

Φιλοσοφία ή επιστήμη εναντίον της ιδεολογίας;

Οι Μαρξ και Ένγκελς δεν είναι οι πρώτοι που διέγνωσαν ότι η ιδεολογία αποτελεί ψευδή συνείδηση και άσκησαν κριτική στην λειτουργία της, με την οποία παρουσιάζει μια ανεστραμμένη εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο Φράνσις Μπέικον (Francis Bacon, 1561-1626) είχε αναδείξει στο *Novum Organum* (1620) τη σημασία των ιδεών ως φορέων πλάνης στη διαδικασία της γνώσης. Ονόμασε «είδωλα» τις ποικίλης προέλευσης ριζωμένες στο ανθρώπινο πνεύμα προκαταλήψεις ή ψευδείς ιδέες και έθεσε ως πρωταρχικό μέλημα της ορθής μεθόδου της επιστήμης τη συστηματική εξάλειψή τους.⁷ Η σημασία, ωστόσο, των ιδεών στην κοινωνική ζωή δεν θα θεματοποιηθεί ως μείζον πρόβλημα παρά μόνο στο πνευματικό κλίμα της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 και του Διαφωτισμού.

Ήδη από τον 18ο αιώνα, ακολουθώντας τον εισηγητή του όρου «ιδεολογία» Ντεστού ντε Τρασύ (Antoine Destutt de Tracy, 1754-1836), μια μερίδα φιλοσόφων του γαλλικού Διαφωτισμού (μεταξύ των οποίων οι Holbach, Condillac, Helvetius), οι αποκαλούμενοι «ιδεολόγοι», επιδόθηκαν με το έργο τους στην *ιδεολογία* ως «επιστήμη των ιδεών» και στη συστηματική επεξεργασία της ορθολογικής μεθόδου της. Επρόκειτο για ένα φιλόδοξο επιστημονικό εγχείρημα το οποίο, εμπνευσμένο από το αδιαφιλονίκητο κύρος των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών της εποχής, αποσκοπούσε –ως μια προδρομική εμφάνιση του θετικισμού του Comte– να εκτοπίσει τη μεταφυσική και να μελετήσει τους νόμους της συνείδησης που διέπουν την καταγωγή και τη λειτουργία των ιδεών των ανθρώπων, εστιάζοντας όχι μόνο στο υποκείμενο αλλά και στη λογική και τη γλώσσα. Ως ορθολογική έρευνα στην υπηρεσία της ανερχόμενης αστικής τάξης του 18ου αιώνα, η επιστήμη της ιδεολογίας αποσκοπούσε να αποκαλύψει μέσω του λόγου (*reason*) και να θεραπεύσει μέσω της διδασκαλίας τις προκαταλήψεις, τις θρησκευτικές δεισιδαιμονίες, τις σκοταδιστικές αντιλήψεις κ.τ.λ., όλες δηλαδή τις παραπλανητικές ιδέες στις οποίες στηριζόταν η αποδοχή του «παλαιού», όπως ονομαζόταν τότε, απολυταρχικού καθεστώτος (Lichtheim 1965).

Η ιδεολογία, ως *θεωρία* –«λόγος»– *επί* των ιδεών, ήταν λοιπόν ένα ριζοσπαστικό εγχείρημα που έθεσε τον νου και τη συνείδηση, δηλαδή «τα πιο σύνθετα φευγαλέα φαινόμενα εντός της εμβέλειας της επιστημονικής έρευνας με τρόπο σκανδαλώδη για τους μεταφυσικούς дуϊστές, για τους οποίους ο νους είναι ένα πράγμα και η υλικότητα ένα άλλο [επιφέροντας έτσι] ένα επαναστατικό πλήγμα στους ιερείς και τους βασιλιάδες, τους παραδοσιακούς θιασώτες και κατασκευαστές της ‘εσωτερικής ζωής’» (Eagleton 2018:134). Σύμφωνα με το φιλόδοξο πρόγραμμα των ιδεολόγων του Διαφωτισμού, επί τη βάσει της έγκυρης επιστημονικής γνώσης της ανθρώπινης φύσης μια νέα εκπαίδευση θα μπορούσε να μετασχηματίσει τη συνείδηση των ανθρώπων και να οικοδομήσει ορθολογικά τις ιδέες και πεποιθήσεις τους, και έτσι να μετασχηματίσει την ίδια την κοινωνία και τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων.⁸

7 Κατά τον Μανχάιμ (1997: 31), «η θεωρία του Bacon περί *ειδώλων* μπορεί κάπως να θεωρηθεί προϊδεασμός της σύγχρονης έννοιας της ιδεολογίας».

8 Για μια διεπιστημονική μελέτη των μετασχηματισμών που υπέστη η έννοια της ιδεολογίας από τους «ιδεολόγους» μέχρι τη *Γερμανική Ιδεολογία*, βλ. Kennedy 1979. Ειδικότερα, ο Kennedy (1979: 353-4) αναζητά την εξήγηση

Το ερώτημα του ποιος και πώς θα παραγάγει αυτή τη νέα γνώση και ποιος θα εκπαιδεύσει τους ανθρώπους είχε ήδη απασχολήσει τον Μαρξ. Στην 3η από τις *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ* ο Μαρξ επισήμανε ένα παρόμοιο αδιέξοδο στη στρατηγική του «παλαιού υλισμού»:

Η υλιστική θεωρία της μεταβολής των συνθηκών του ανθρώπου και της εκπαίδευσής του ξεχνάει ότι είναι ανάγκη οι ίδιοι οι άνθρωποι να μεταβάλουν τις περιστάσεις τους και ότι πρέπει και ο εκπαιδευτής να εκπαιδευτεί. (Μαρξ 2017 [1845]: 66)

Αυτό όμως που διαφοροποιεί τους Μαρξ και Ένγκελς στη *Γερμανική Ιδεολογία* από τους «ιδεολόγους» και τους ιδεαλιστές εκπροσώπους τους στη Γερμανία είναι ότι οι πρώτοι αναζητούν την εξήγηση των ιδεών όχι στις ίδιες τις ιδέες και στη συνείδηση που τις δημιουργεί αλλά στις υλικές-πρακτικές σχέσεις της κοινωνικής τους ζωής. Για τον Μαρξ και τον Ένγκελς το θεμελιώδες πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι «ιδεολόγοι» συνίσταται στο πώς είναι δυνατή η ιδεολογία ως επιστήμη που αποσκοπεί να απελευθερώσει την κοινωνία από τη δουλεία των κατεστημένων ιδεών. Εκτός από το ότι η μελέτη και αποκάλυψη των προκαταλήψεων και σκοταδιστικών αντιλήψεων που στήριζαν το απολυταρχικό καθεστώς δεν θα μπορούσε, όπως πίστευαν οι «ιδεολόγοι» και οι γερμανοί ιδεαλιστές, να λύσει το πρόβλημα της ψευδούς συνείδησης, η ιδεολογία αφ' εαυτής δεν είναι καν δυνατό να διακρίνει, να καλλιεργήσει και να διδάξει τις ορθές ιδέες. Οι τελευταίες προϋποθέτουν μια νέα εκπαίδευση, και αυτή με τη σειρά της, νέους εκπαιδευτές. Ποιος, όμως, και με ποιο σχέδιο και πρόγραμμα θα εκπαιδεύσει τους εκπαιδευτές;

Στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας των Μαρξ και Ένγκελς, σύμφωνα με την οποία οι υλικές συνθήκες ζωής των ανθρώπων καθορίζουν τη συνείδησή τους, μια μεταβολή της συνείδησης προϋποθέτει νέες υλικές συνθήκες ζωής. Πώς, όμως, σύμφωνα με αυτή τη διάγνωση, οι υλικές συνθήκες ζωής δημιουργούν την ιδεολογία; Στη *Γερμανική Ιδεολογία* η συνείδηση δεν είναι πάντα ιδεολογική στην ιστορία του ανθρώπου. Γίνεται ιδεολογική, δηλαδή αυτονομείται από τη «συνείδηση της υπάρχουσας πρακτικής» των ανθρώπων, όταν υπάρξει στην κοινωνία καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος «γίνεται πραγματικά τέτοιος μονάχα από τη στιγμή που εμφανίζεται ένας καταμερισμός υλικής και πνευματικής εργασίας». Τότε η συνείδηση χειραφετείται «από τον κόσμο» και προχωρά «στη διαμόρφωση της 'καθαρής' θεωρίας, της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της ηθικής κτλ. [...] Αυτή η θεωρία, η θεολογία, η φιλοσοφία, η ηθική κτλ., έρχεται σε αντίθεση με τις υπάρχουσες σχέσεις [μόνον όταν] οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις έχουν έρθει σε αντίθεση με τις υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 77).

Δεδομένου τώρα ότι «για τον *πρακτικό* υλιστή, δηλ. τον *κομμουνιστή*, το ζήτημα είναι να επαναστατικοποιήσει τον κόσμο που υπάρχει, να επιτεθεί κατά των πραγμάτων που βρήκε και να τον αλλάξει» (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 70), πρώτιστος

του «πώς η 'ιδεολογία', η συνώνυμη της 'επιστήμης των ιδεών' (εννοημένης στην αισθησιοκρατική παράδοση του Condillac) που πρότεινε το 1796 ο Antoine Destutt de Tracy, κατέληξε να σημαίνει 'ψευδή ταξική συνείδηση' σε λιγότερο από πενήντα χρόνια αργότερα».

στόχος είναι φυσικά η αστική κυριαρχία. Προϋπόθεση, όμως, για να ανατραπεί η κυριαρχία της αστικής τάξης είναι να αρθεί η ψευδής συνείδηση της ιδεολογίας, κυρίως δε να ανατραπεί η διάκριση υλικής και πνευματικής εργασίας ως θεμελιώδης συνθήκη της ιδεολογικής συνείδησης. Πώς όμως μπορούμε να ανατρέψουμε τις ψευδείς ιδέες;

Όπως προκύπτει από την παραπάνω αδρή σκιαγράφηση της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, η αποκάλυψη της ιδεολογικής φενάκης δεν μπορεί παρά να είναι αντικείμενο της φιλοσοφικής κριτικής – άλλωστε, αυτού ακριβώς του είδους είναι η κριτική στην οποία οι Μαρξ και Ένγκελς επιδίδονται στο κομβικό αυτό έργο.⁹ Εδώ ωστόσο ανακύπτει ένα σοβαρό πρόβλημα: Η συμπερίληψη της φιλοσοφίας στη σφαίρα της ιδεολογίας καθιστά ιδεολογική την κριτική της ιδεολογίας, ακυρώνοντας έτσι τη δυνατότητα φιλοσοφικής κριτικής στον ιδεαλισμό. Διότι, ως ιδεολογικά τα βέλη της φιλοσοφικής κριτικής στρέφονται, λόγω αυτοαναφοράς, εξίσου στον εαυτό τους:

Αν σε κάθε ιδεολογία οι άνθρωποι και οι συνθήκες ζωής τους παρουσιάζονται ανεστραμμένα,
και αν η φιλοσοφία (όπως η θεολογία και η ηθική) αποτελεί μορφή ιδεολογικής συνείδησης,
τότε και η φιλοσοφική κριτική, ως στάση και δραστηριότητα εντός της φιλοσοφίας, είναι αναπόδραστα ιδεολογική.

Συνεπώς δεν υπάρχει τρόπος να απαλλαγεί εντελώς από το ιδεολογικό φορτίο και να αποσειεί την ιδεολογική της φύση που την καθιστά επισφαλή επιστημικό οδηγό αποκάλυψης της «ανεστραμμένης συνείδησης» των συνθηκών ζωής των ανθρώπων. Όπως θα επισημάνει άλλωστε ο Μανχάιμ (1997:99), «το πρόβλημα της ιδεολογίας είναι τόσο γενικό και θεμελιακό ώστε δεν μπορεί να παραμείνει επί μακρόν προνόμιο μιας παράταξης και κανείς δεν μπορούσε να απαγορεύσει στους αντιπάλους του μαρξισμού να αναλύσουν και αυτόν τον ίδιο ως προς την ιδεολογικότητά του».

Αν όμως η φιλοσοφία δεν μπορεί να διασφαλίσει το έγκυρο και αδιαμφισβήτητο ασφαλές έδαφος για να θεμελιώσουμε την κριτική της ιδεολογίας, αν δηλαδή η διάγνυσή της είναι εξ αρχής έωλη, τι μπορούμε να κάνουμε για να αποκαλύψουμε την ανεστραμμένη εικόνα που παρουσιάζει η φιλοσοφία και να κατανοήσουμε ορθά τις κοινωνικές σχέσεις; Αν υπάρχει διέξοδος, σύμφωνα με την παραπάνω διάγνωση θα πρέπει να αναζητήσει ένα ασφαλές έδαφος εκτός του πεδίου της ιδεολογίας, και τότε η μόνη λύση που απομένει δεν είναι παρά η επιστήμη. Και, πράγματι, αυτή είναι η μόνη δυνατή οδός διαφυγής από το αδιέξοδο της φιλοσοφίας που υποδεικνύει η *Γερμανική Ιδεολογία*.

Εντελώς αντίθετα προς τη γερμανική φιλοσοφία που κατεβαίνει από τον ουρανό στη γη, εδώ ανεβαίνουμε από τη γη στον ουρανό. Αυτό σημαίνει ότι δεν ξεκινάμε από το τι λένε, φαντάζονται, αντιλαμβάνο-

9 Βλ. και Lichtheim 1965: 175.

νται οι άνθρωποι, ούτε από τους ανθρώπους έτσι όπως άλλοι τους περιγράφουν, τους σκέπτονται, τους φαντάζονται, τους αντιλαμβάνονται, για να φτάσουμε ύστερα στους ανθρώπους με σάρκα και οστά. Ξεκινάμε από τους πραγματικούς, δραστήριους ανθρώπους, και πάνω στη βάση της πραγματικής διαδικασίας της ζωής τους δείχνουμε την ανάπτυξη των ιδεολογικών αντανakλάσεων και απηχήσεων αυτής της διαδικασίας της ζωής. [...] Όπου σταματάει η [φιλοσοφική] θεωρία – στην πραγματική ζωή– εκεί αρχίζει η πραγματική, θετική επιστήμη: η έκθεση της πρακτικής δραστηριότητας, της πρακτικής διαδικασίας της ανάπτυξης των ανθρώπων. Τα κούφια λόγια για συνείδηση σταματάνε, και η πραγματική γνώση πρέπει να πάρει τη θέση τους. Όταν απεικονίζεται η πραγματικότητα, τότε η φιλοσοφία σαν ανεξάρτητος κλάδος της γνώσης χάνει το μέσο της ύπαρξής της. (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 67-8)

Παρότι μέχρι τώρα εστιάσαμε στο πρόβλημα που θέτει η ιδεολογία, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πρωτεύων στόχος της κριτικής στη *Γερμανική Ιδεολογία* είναι ο κυρίαρχος στη φιλοσοφική σκηνή της Γερμανίας *ιδεαλισμός* και όχι η ίδια η φιλοσοφία. Αντιπαραθέτοντας στη φενάκη της ιδεολογίας το εξηγητικό πρωτείο των υλικών συνθηκών της ζωής, οι Μαρξ και Ένγκελς θέλουν να διαλύσουν την πλάνη μιας φιλοσοφίας της συνείδησης που αξιώνει ότι μπορεί να υποκαταστήσει, όχι μόνο την επιστήμη στη γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά και την επανάσταση στην ανατροπή αυτής της πραγματικότητας. Αυτός ακριβώς είναι ο στόχος τους όταν υπογραμμίζουν ότι

οι μορφές και τα προϊόντα της συνείδησης δεν μπορούν να εξαλειφθούν με διανοητική κριτική ... αλλά με την πρακτική ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων που γέννησαν την ιδεαλιστική φλυαρία. Η επανάσταση είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας, και επίσης της θρησκείας, της φιλοσοφίας και κάθε άλλης θεωρίας. (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 87-8)

6. Αποτιμώντας τη λύση της *Γερμανικής Ιδεολογίας*:

Είναι δυνατή η «θετική επιστήμη» του ιστορικού υλισμού;

Όπως είδαμε, δεδομένου ότι η φιλοσοφία είναι και αυτή μορφή ιδεολογικής συνείδησης, η αποκάλυψη της ιδεολογικής πλάνης δεν μπορεί παρά να εναπόκειται στην εμπειρική επιστήμη. Αλλά τότε, η ίδια κατάφαση των Μαρξ και Ένγκελς στη δυνατότητα επιστημονικής αποκάλυψης της ιδεολογικής πλάνης είναι ακριβώς φιλοσοφική (ως τμήμα της κριτικής τους εναντίον του γερμανικού ιδεαλισμού) – και δεν θα μπορούσε να μην είναι παρά μόνο αν υποθέσουμε μια μετα-επιστήμη με αντικείμενο μελέτης τις εμπειρικές επιστήμες.

Ας εξετάσουμε λοιπόν τώρα ποια έννοια επιστήμης προσδιορίζει η φιλοσοφική κριτική στη *Γερμανική Ιδεολογία*. Όπως προκύπτει από το προτελευταίο πα-

ράθεμα (Μαρξ – Ένγκελς 1997: 67-8), για να πληρούνται οι απαιτήσεις της κριτικής στην ιδεολογία με τις οποίες επιφορτίζεται αυτή η επιστήμη, θα πρέπει μεταξύ άλλων να ισχύουν τα εξής σχετικά με το επιστητό της αντικείμενο, τη μέθοδο και τον σκοπό της:

- Ο ιστορικός υλισμός δεν μπορεί να έχει ως επιστημονικό αντικείμενο την «αφαίρεση 'άνθρωπος'» των γερμανών ιδεαλιστών, αλλά «τον αληθινό, ατομικό, σωματικό άνθρωπο».
- Τα γεγονότα της «πραγματικής διαδικασίας της ζωής» είναι απολύτως δι-αφανή στην εμπειρία των ανθρώπων.
- Τα σχετικά εμπειρικά δεδομένα είναι καθαρά από «αντιλήψεις», «σκέ-ψεις» και «περιγραφές» των ανθρώπων.
- Η συλλογή τους είναι δυνατή χωρίς να αξιοποιηθεί το «τι λένε» οι άνθρω-ποι.
- Η «έκθεση» της πρακτικής δραστηριότητας των ανθρώπων είναι δυνατή χωρίς να μεσολαβούν «αντιλήψεις», «σκέψεις» και «περιγραφές» των αν-θρώπων.
- Τα ίδια τα εμπειρικά γεγονότα προσφέρουν το κριτήριο διάκρισης της αληθούς από την ανεστραμμένη εικόνα.

Αν τα προηγούμενα πληρούνται τότε, πράγματι, η «έκθεση» της πρακτικής δρα-στηριότητας των ανθρώπων *αρκεί* για να αποκαλυφθεί η πλάνη των ιδεών και να ανατραπούν οι ιδεολογικές (ανεστραμμένες) αντανakλάσεις της πραγματικής ζωής. Είναι ωστόσο προφανές, ιδίως από τη σκοπιά της σύγχρονης φιλοσοφίας της επιστήμης, ότι μια επιστήμη όπως αυτή που προσδιορίζουν οι παραπάνω απαιτή-σεις δεν μπορεί να πραγματωθεί. Πριν εξετάσουμε, όμως, την ίδια τη δυνατότητα μιας τέτοιας επιστήμης, πρέπει να διερευνήσουμε την φιλοσοφική της αναγκαιό-τητα και τις φιλοσοφικές της προϋποθέσεις. Και εδώ, αντίθετα με τις δηλωμένες προθέσεις των Μαρξ και Ένγκελς, η έννοια της επιστήμης που εισηγείται η *Γερμα-νική Ιδεολογία* είναι βαθιά φιλοσοφική. Στην εικόνα της επιστήμης που προσδιο-ρίζουν αυτές οι συνθήκες είναι άμεσα ορατές και αδιαμφισβήτητες οι φιλοσοφικές της δεσμεύσεις, όπως ο απλοϊκός εμπειρισμός στο πεδίο της γνωσιολογίας και ο νομιναλισμός στο πεδίο της μεταφυσικής. Πώς όμως θα εξηγήσουμε το γεγονός ότι οι δύο στοχαστές δεν 'έβλεπαν' ως φιλοσοφικές αυτές τις συγκροτητικές προ-ϋποθέσεις του ιστορικού υλισμού; Μια ικανοποιητική εξήγηση θα πρέπει να λάβει σοβαρά υπόψη της τη δεδομένη θεωρητική συγκυρία του «ξεκαθαρίσματος των λογαριασμών τους με την προηγούμενη φιλοσοφική τους συνείδηση» που επιχει-ρούν στη *Γερμανική Ιδεολογία*. Η μόνη, τότε, εύλογη εξήγηση είναι ότι στη δεδο-μένη θεωρητική συγκυρία αμφισβήτησης της φιλοσοφικής κριτικής των γερμανών ιδεαλιστών, η μοναδική διαθέσιμη διέξοδος από τον φαύλο κύκλο της ιδεολογίας ήταν μια φιλοσοφικά απροϋπόθετη επιστήμη. Και είναι ακριβώς αυτή η κυρίαρχη στην εποχή τους θετικιστική σύλληψη της επιστήμης στην οποία φαίνεται ότι υπο-τάσσονται ο Μαρξ και ο Ένγκελς.

Προκειμένου λοιπόν να αποτιμήσουμε την αναγκαιότητα της προσφυγής στην αυθεντία της επιστήμης, πρέπει να διερευνήσουμε και να κατανοήσουμε

τις φιλοσοφικές προϋποθέσεις αυτής της θεωρητικής χειρονομίας στη *Γερμανική Ιδεολογία* και, ειδικότερα, τη φιλοσοφική δικαιολόγηση των χαρακτηριστικών της επιστήμης που απαιτούν οι ανάγκες του ταξικού αγώνα εναντίον της κυρίαρχης ιδεολογίας. Όπως είδαμε, δικαιολογημένα κατ' αρχήν οι Μαρξ και Ένγκελς εγκαταλείπουν το φιλοσοφικό αδιέξοδο που συνιστά η ιδεολογική αντιμετώπιση της ψευδούς συνείδησης και προσφεύγουν στην επιστήμη ως μοναδική πηγή έγκυρης γνώσης – και εδώ είναι εμφανής η συμβολή του κυρίαρχου στον Διαφωτισμό θετικιστικού πνεύματος που συνέβαλε τη χειραφέτηση της επιστήμης από τη φιλοσοφία. Στην αντίληψη, όμως, του θετικισμού η γνωστική αυταξία και αυτοτέλεια της επιστήμης υπαγορεύεται από τη ριζική εναντίωση στη μεταφυσική σκέψη και γενικότερα στη θεωρησιακή φιλοσοφία και στις άγονες μεταφυσικές διαμάχες που σοβούν στο εσωτερικό της. Είναι αυτή η αντιφιλοσοφική αντίληψη που όπως είδαμε διαπνέει, σε ορισμένα τουλάχιστον σημεία της, τη *Γερμανική Ιδεολογία* και συμπυκνώνεται χαρακτηριστικά στην επαγγελία για μια επιστήμη ριζικά ανεξάρτητη από / και αντίπαλη προς τη φιλοσοφία. Αλλά μια τέτοια τοποθέτηση, μολονότι διακηρύσσει την εναντίωσή της σε κάθε φιλοσοφία, είναι –και δεν θα μπορούσε να μην είναι– μια τοποθέτηση βαθιά φιλοσοφική. Αναπόφευκτα, τότε, στη *Γερμανική Ιδεολογία* εμφανίζεται μια εγγενής ένταση: Η φιλοσοφία υπερασπίζεται την ιδέα μια επιστήμης η οποία, ως φιλοσοφικά απροϋπόθετη και ανεξάρτητη από τις ιδεολογικές διαμάχες, θα μπορεί με επιστημική ασφάλεια να διαλύσει τις ιδεολογικές πλάνες και τις φιλοσοφικές θεωρήσεις. Πώς μπορεί όμως να είναι φιλοσοφικά εύλογη μια επιστήμη που αξιώνει ότι μπορεί με αυτό τον τρόπο να υπερβεί τη φιλοσοφία; Η ένταση με άλλα λόγια που διαπερνά τη *Γερμανική Ιδεολογία* αφορά στη δυνατότητα μιας επιστήμης που είναι φιλοσοφικά απροϋπόθετη και μαζί όπλο εναντίον της φιλοσοφίας.¹⁰

Δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά, στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859), πολλά έχουν αλλάξει. Έχοντας πλέον αφοσιωθεί στην επιστημονική μελέτη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο Μαρξ υιοθετεί μια διευρυμένη έννοια ιδεολογίας και μέσω αυτής υποδεικνύει ότι η εν λόγω ένταση δεν είναι αναπόφευκτη. Το πιο γνωστό βέβαια τμήμα του έργου είναι ο «Πρόλογος», καθώς σ' αυτόν βρίσκουμε την πλέον άρτια διατύπωση των αρχών της υλιστικής θεώρησης της ιστορίας. Εκεί ο Μαρξ παρουσιάζει στην οριστική της μορφή την περιβόητη θέση για τη δομή των επιπέδων «βάσης και εποικοδομήματος» των κοινωνιών και τη δυναμική της ιστορικής τους εξέλιξης.

Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα

10 Για μια άλλη πτυχή ή έκφραση της ίδιας θεμελιώδους «σημαίνουσας έντασης» μεταξύ επιστήμης και ιδεολογίας, όπως αυτή που αφορά στη σύγκρουση μεταξύ της αιτούμενης αντικειμενικότητας της επιστήμης και του κοινωνικού καθορισμού της, βλ. Μπατάς 2010.

νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους, αλλά, αντίστροφα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους. Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή, πράγμα που αποτελεί τη νομική έκφραση γι' αυτό, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες κινούνταν μέχρι τότε. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε επέρχεται μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται, αργά ή γρήγορα, ολόκληρο το τεράστιο οικοδόμημα. Κατά την εξέταση τέτοιων ανατροπών πρέπει να κάνουμε πάντα διάκριση ανάμεσα στην υλική, με ισχύ φυσικής αναγκαιότητας, ανατροπή των οικονομικών όρων της παραγωγής και τις νομικές, πολιτικές θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές, με λίγα λόγια τις ιδεολογικές μορφές με τις οποίες αποκτούν οι άνθρωποι συνείδηση αυτής της σύγκρουσης και την φέρνουν εις πέρας. Όπως είναι αδύνατο να κρίνουμε ένα άτομο από την ιδέα που έχει το ίδιο για τον εαυτό του, έτσι είναι επίσης αδύνατο να κρίνουμε και μια τέτοια εποχή ανατροπής από τη συνείδηση που έχει η ίδια για τον εαυτό της, αλλά αντίθετα πρέπει να εξηγήσουμε τη συνείδηση αυτή από τις αντιφάσεις της υλικής ζωής, από τη σύγκρουση που υπάρχει μεταξύ των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. (Μαρξ 2010 [1859]: 19-20)

Η έννοια της ιδεολογίας είναι τώρα ευρύτερη από αυτήν της *Γερμανικής Ιδεολογίας*: Δεν αναφέρεται μόνο στην *κυρίαρχη ιδεολογία*, δηλαδή στη «συνείδηση των ανθρώπων» την οποία καθορίζει –και μέσω της οποίας νομιμοποιείται– «το κοινωνικό τους είναι», αλλά και στην *ιδεολογία της αντίπαλης τάξης* στην ταξική σύγκρουση, στην οποία περιλαμβάνονται οι «ιδεολογικές μορφές με τις οποίες αποκτούν οι άνθρωποι συνείδηση αυτής της σύγκρουσης και την φέρνουν εις πέρας». Η νέα έννοια της ιδεολογίας υποδεικνύει όμως μια διαφορετική δυνατότητα διεξόδου από το πρόβλημα της κυρίαρχης ιδεολογίας: Η ανατροπή της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν θα προκύψει από μια εξωτερική της ταξικής πάλης «θετική επιστήμη» που θα αποκαλύψει την ταξική φύση και λειτουργία της ιδεολογίας, αλλά από την ίδια την ιστορική ανάπτυξη της επαναστατικής αυτοσυνειδησίας της εργατικής τάξης. Πρόκειται για την αντίληψη της ιδεολογίας την οποία υιοθέτησε και ανέπτυξε ο Λούκατς (Georg Lukács) στο έργο του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* (1923). Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, η ιδεολογία δεν θεωρείται πλέον μορφή αναγκαία ψευδούς συνείδησης: ισοδυναμεί, αντίθετα, με την ταξική συνείδηση της εργατικής τάξης, ενώ η γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας στην οποία αποσκοπεί είναι αδιαχώριστη από την ενεργό ιστορική δράση για την αλλαγή της. Με την προσέγγιση αυτή, «ο Λούκατς επέστρεψε στην άποψη που

υποστήριζε ο Μαρξ το 1844-45 [...] Δίνοντας τη δυνατότητα στους καταπιεζόμενους να φθάσουν σ' ένα επίπεδο συνείδησης του ρόλου τους, η κριτική θεωρία μετατρέπεται σε επαναστατική πρακτική, οπότε απορρίπτει το θεωρητικό (φιλοσοφικό) ένδυμά της» (Λιχτχάιμ 1972: 80). Μια τέτοια ιστορικιστική αντίληψη αποφεύγει βέβαια το φιλοσοφικό αδιέξοδο που συνεπάγεται η «θετική επιστήμη» της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, αντιμετωπίζει όμως τώρα το πρόβλημα του σχετικισμού: Αν η προλεταριακή αυτοσυνείδηση αποτελεί και αυτή μορφή ιδεολογικής σκέψης, τότε η υιοθέτησή της δεν μπορεί να βασιστεί σε ορθολογικά κριτήρια, σε κριτήρια δηλαδή αντικειμενικά.¹¹

Οι δύο παραπάνω εναλλακτικές απαντήσεις στο πρόβλημα της ιδεολογίας, δηλαδή από τη μια η λύση της «θετικής επιστήμης» με το συναφές επιστημικό αδιέξοδο που εμφανίζεται για πρώτη φορά τόσο καθαρά στη *Γερμανική Ιδεολογία*, και από την άλλη η λύση της φιλοσοφικής κριτικής που πραγματώνει η προλεταριακή αυτοσυνείδηση με τον συνεπαγόμενο ιστορικιστικό σχετικισμό, σχηματοποιήθηκαν στην εξέλιξη της μαρξιστικής σκέψης ως σύγκρουση μεταξύ διαφορετικών τρόπων πρόσληψης της μαρξικής φιλοσοφίας και οδήγησαν στη δημιουργία των δύο μαρξιστικών ρευμάτων που αναμετρήθηκαν μέχρι και τουλάχιστον το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Στο πρώτο ρεύμα, που αντιτάσσει τη θεωρία του «επιστημονικού σοσιαλισμού» στην αστική ιδεολογία, εντάσσονται, ακολουθώντας τον Ένγκελς, οι γερμανοί επίγονοί του στη Β' Διεθνή (μεταξύ των οποίων εξέχουσα θέση καταλαμβάνει ο Κάουτσκι) και οι ρώσοι κυρίως μαρξιστές της Γ' Διεθνούς (όπως ο Λένιν και ο Μπουχάριν), ενώ στο δεύτερο φιλοσοφικό ρεύμα, του ιστορικισμού, που εστιάζει σε μια εγελιανή κατανόηση του Μαρξ, ανήκουν ο Λούκατς και ο Κορς (Karl Korsch).

Στόχος μας, όμως, αναφορικά με το πώς τίθεται το πρόβλημα της ιδεολογίας στο έργο του Μαρξ, δεν είναι να αποτιμήσουμε τις δύο αυτές εναλλακτικές μαρξιστικές προσεγγίσεις, αλλά να ελέγξουμε τη βασιμότητα της ετυμηγορίας –την οποία μοιράζεται και το ιστορικιστικό ρεύμα– που καταδικάζει ως αναπότρεπτα θετικιστική την επιστημονική λύση που προτείνει η *Γερμανική Ιδεολογία*. Πιο συγκεκριμένα, το ερώτημα που πρέπει να εξετάσουμε τώρα συνίσταται στο αν είναι δυνατή μια έννοια επιστήμης που αφενός δεν θα είναι θετικιστική και αφετέρου θα είναι ικανή να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ιδεολογίας. Ας διερευνήσουμε τότε τα χαρακτηριστικά της επιστήμης που οικοδομεί στο μεταγενέστερο έργο του ο Μαρξ.

7. Το Κεφάλαιο (I)

Η επιστήμη ως κριτική της πολιτικής οικονομίας – Μέθοδος και αντικείμενο

Όσα εκθέσαμε παραπάνω δείχνουν ότι η κριτική της ιδεολογίας με την προσφυγή της *Γερμανικής Ιδεολογίας* σε μια θετικιστικής έμπνευσης επιστήμη είναι ατελέσφορη. Δεν δείχνουν όμως ότι η κριτική της ιδεολογίας και, κυρίως, των παραγωγικών σχέσεων που αυτή υπηρετεί είναι αδύνατη. Αντιθέτως, ένα σημαντικό στοιχείο που εγκαινιάζει το επιχείρημα της *Γερμανικής Ιδεολογίας* είναι η εδραία,

11 Βλ. σχετικά Eagleton 2018: 177-198 και Lichtheim 1965: 188-193.

έκτοτε, *φιλοσοφική επίγνωση* των Μαρξ και Ένγκελς ότι η θεωρητική διαπάλη για την αναγκαιότητα και τη δυνατότητα ανατροπής του καπιταλισμού δεν μπορεί να κριθεί στο έδαφος της φιλοσοφίας και της φιλοσοφικής κριτικής αλλά της επιστήμης. Το γεγονός, τότε, ότι η πρώτη ουσιαστικά υποστήριξη των αρχών του ιστορικού υλισμού προσέφυγε σε μια επιστήμη με προβληματικά χαρακτηριστικά δείχνει ότι το θεωρητικό εγχείρημα για τη συγκρότηση αυτής της επιστήμης ήταν εξαιρετικά απαιτητικό καθότι, όπως έγινε φανερό εκ των υστέρων, οι απαιτήσεις του υπερέβαιναν τα διαθέσιμα εκείνη την εποχή μαρξικά εννοιολογικά μέσα. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι οι μεγαλύτερες δυσκολίες που θα συναντήσει στις δύο επόμενες δεκαετίες ο Μαρξ αφορούν στη φύση και τα χαρακτηριστικά της επιστήμης που έχει ως αντικείμενο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Ας έρθουμε λοιπόν στο κρίσιμο ερώτημα: Είναι δυνατή στο έργο του Μαρξ μια έννοια επιστήμης που αφενός δεν θα είναι θετικιστική και αφετέρου θα είναι ικανή να διαρρήξει τον ιδεολογικό κύκλο της φιλοσοφικής κριτικής; Το ερώτημα με άλλα λόγια είναι αν η φιλοσοφία της επιστήμης που ο Μαρξ συγκροτεί στο μεταγενέστερο έργο του, και κυρίως στο *Κεφάλαιο*, συνιστά έμπρακτη απάντηση ότι το αδιέξοδο μεταξύ του ιστορικού υλισμού ως θετικιστικής επιστήμης και του ιστορικο-σχετικισμού δεν είναι αναπόδραστο.¹² Αν όμως αυτή η υπόθεση εργασίας είναι ορθή, δεν συνεπάγεται άραγε ότι ο Μαρξ εγκαταλείπει τη φιλοσοφία για τις ανάγκες της επιστημονικής έρευνας; Και δεν προκύπτει τότε ότι το *Κεφάλαιο* αποτελεί αναπόφευκτα το αποκορύφωμα της «θετικής επιστήμης» που οραματίστηκε η *Γερμανική Ιδεολογία*;

Πράγματι, όπως είναι γνωστό, από τις αρχές της δεκαετίας του 1850 ο Μαρξ αφιερώνει όλο και περισσότερο την ερευνητική του δραστηριότητα στις οικονομικές μελέτες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι εγκαταλείπει πλέον τη φιλοσοφία για να αφοσιωθεί στην καθαρή-θετική επιστήμη. Αν και σπανίως πλέον η φιλοσοφία εμφανίζεται αυτοπροσώπως στο προσκήνιο των ερευνών του στην οικονομία, παραμένει ωστόσο διαρκώς ενεργή –σε λανθάνουσα, ή «πρακτική κατάσταση» (Althusser 2015: 251)– στην εσωτερική δυναμική της επιστημονικής έρευνας. Το εγχείρημα του *Κεφαλαίου* δεν θα ήταν άλλωστε δυνατό δίχως τη φιλοσοφική κριτική ως κινούσα δύναμη και αναστοχαστικό οδηγό στην πολυδαίδαλη πορεία εννοιολογικής ανατομής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αν λοιπόν η σταδιακή, μετά το 1850, επικέντρωση του Μαρξ στις οικονομικές έρευνες που οδήγησαν στο *Κεφάλαιο* δεν θεωρηθεί εξ αρχής ως αυτονόητη εγκατάλειψη της φιλοσοφίας και στροφή στη «θετική επιστήμη», μπορεί τότε βάσιμα να υποστηριχθεί ότι η διέξοδος από τον σχετικισμό της φιλοσοφικής κριτικής της ιδεολογίας βρίσκεται στην *επιστήμη*· σε μια επιστήμη όμως η φιλοσοφική κατανόηση της οποίας πόρρω απέχει από τη θετικιστική της έννοια που επικαλείται η *Γερμανική Ιδεολογία*. Τεκμήριο εδώ της πορείας προς το *Κεφάλαιο* (1867/73) που ακολούθησε η μαρξική έρευνα μετά τη *Γερμανική Ιδεολογία* αποτελεί η *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859). Ως ένα οδόσημο στο

12 Όπως γράφει ο Lichtheim (1965: 188), «[ο] Λούκατς είχε ορθά αντιληφθεί ότι ο εμπειρισμός δεν μπορεί να επιτύχει μια διανοητική σύλληψη της 'συγκεκριμένης ολότητας' της ιστορίας. Αυτό που απέτυχε να δει –ή δίστασε να αποδεχθεί, όταν του προτάθηκε– ήταν ότι ο εμπειρισμός της επιστήμης δεν είναι η μοναδική σκοπιά για έναν στοχαστή που είναι αποφασισμένος να προχωρήσει χωρίς να καταφύγει στη συνδρομή της μεταφυσικής».

μέσον της εν λόγω διαδρομής, το έργο αυτό αποδεικνύει έμπρακτα ότι η έννοια επιστήμης την οποία αιτείται η μαρξική έρευνα για την κριτική της πολιτικής οικονομίας δεν μπορεί πλέον να βασίζεται στο θετικιστικό ή/και εμπειριστικό ιδεώδες.

Η διάγνωση λοιπόν την οποία προτείνουμε εδώ και θα διερευνήσουμε διεξοδικότερα παρακάτω έχει ως εξής: Η διέξοδος από τη θεωρητική εμπλοκή της *Γερμανικής Ιδεολογίας* συνίσταται στο ότι στην πορεία προς το *Κεφάλαιο* η φιλοσοφία *πραγματώνεται* ως φιλοσοφία μιας νέας επιστήμης ριζικά αντίθετης στον θετικισμό, ενώ η πραγματωμένη ως κριτική της πολιτικής οικονομίας επιστήμη συνιστά την *υπέρβαση* της φιλοσοφικής κριτικής. Ας σημειωθεί πάντως εδώ ότι σπερματικές εμφανίσεις αυτής της ιδέας περί εγγενούς σχέσης μεταξύ φιλοσοφικής κριτικής και επιστημονικής περιγραφής συναντάμε και πριν τη *Γερμανική Ιδεολογία*, όπως για παράδειγμα στις *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, και κυρίως στην περιώνυμη 11η θέση. Αν, όπως υποστηρίξαμε παραπάνω (§2), η θέση αυτή μόνο φαινομενικά αντιπαραθέτει την αλλαγή στην ερμηνεία του κόσμου, τότε μπορεί να θεωρηθεί ότι θέτει με άλλους όρους το δίλημμα της *Γερμανικής Ιδεολογίας* μεταξύ φιλοσοφικής κριτικής και επιστημονικής αποκάλυψης της ιδεολογικής πλάνης. Ο κεντρικός πυρήνας της ίδιας ιδέας βρίσκεται επίσης, ακόμη πιο παλιά, στην *Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου* (1843-4). Εκεί, όπως είδαμε (§2), εν επιγνώσει του ότι «η φιλοσοφία που μέχρι τώρα επικρατούσε αποτελούσε η ίδια μέρος αυτού του κόσμου και ήταν το *συμπλήρωμά του*, στο χώρο του ιδεατού βέβαια», ο Μαρξ συμπεραίνει ότι η φιλοσοφική κριτική του κόσμου δεν μπορεί να επιτελέσει τον σκοπό της αν δεν είναι συνάμα αυτοκριτική, αν δεν είναι δηλαδή «*άρνηση της μέχρι τώρα υπάρχουσας φιλοσοφίας*, της φιλοσοφίας σαν φιλοσοφίας, [που] *πίστεψε ότι μπορούσε να πραγματώσει τη φιλοσοφία χωρίς να την ξεπεράσει*» (Μαρξ 1978α: 23). Είναι η επιστήμη που, ως κριτική της πολιτικής οικονομίας, θα πραγματώσει και μαζί θα υπερβεί στο *Κεφάλαιο* τη φιλοσοφία.

Ανεξάρτητα, ωστόσο, από τα κειμενικά ερείσματα που μπορεί να βρει κανείς σε προγενέστερα της *Γερμανικής Ιδεολογίας* έργα του Μαρξ, η βασιμότητα της προτεινόμενης εδώ διάγνωσης για τη διέξοδο από το δίλημμα μεταξύ θετικισμού και σχετικισμού εξαρτάται θεμελιωδώς από τη φιλοσοφική ερμηνεία του σημαντικότερου επιστημονικού έργου του, τού *Κεφαλαίου*, και ειδικότερα από το αν είναι δυνατή μια ερμηνεία του που δεν είναι ούτε θετικιστική ούτε ιστορικιστική. Και εδώ έχουμε την τύχη να διαθέτουμε μια πλούσια παρακαταθήκη ποικίλων αναγνώσεων του *Κεφαλαίου* που μετά τα μέσα περίπου του εικοστού αιώνα αρχίζουν να διερευνούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ως ακριβώς επιστημονικού έργου. Πρόκειται για τις μελέτες που λαμβάνοντας υπόψη, εκτός από το *Κεφάλαιο*, και ορισμένα ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα αδημοσίευτα χειρόγραφα του Μαρξ, όπως τα *Grundrisse* (1857) και τα *Χειρόγραφα 1863-67*, διερευνούν το αντικείμενο και τη μέθοδο της μαρξικής επιστήμης, τη σχέση της με το καθιερωμένο φυσικο-επιστημονικό πρότυπο της εποχής, καθώς και τη σχέση αυτού του γνωσιακού διαβήματος με το ευρύτερο φιλοσοφικό περιβάλλον της εποχής, κυρίως δε με την φύση και την έκταση της πολυσυζητημένης επιρροής της εγελιανής φιλοσοφίας.¹³ Προκειμένου

13 Η ανάδειξη του *επιστημονικού* χαρακτήρα του *Κεφαλαίου* ως ουσιαστού χαρακτηριστικού της συμβολής του Μαρξ στην οικοδόμηση της επαναστατικής θεωρίας οφείλει πολλά στις μελέτες που εγκαινίασε από τη δεκαετία

λοιπόν να διαπιστώσουμε την απόσταση που χωρίζει την έννοια της επιστήμης στο *Κεφάλαιο* από αυτήν στη *Γερμανική Ιδεολογία* θα χρειαστεί εστιάσουμε σε ορισμένες επεξεργασίες του Μαρξ στην πορεία των μελετών του από το πρώτο στο δεύτερο έργο του που μπορούν να φωτίσουν κρίσιμες καμπές στην εξέλιξη της σκέψης του για την επιστήμη, και ειδικότερα αυτές που αφορούν στο ζήτημα του επιστημονικού αντικειμένου και της επιστημονικής μεθόδου.

Πριν από το *Κεφάλαιο*, οι πλέον διεισδυτικές επεξεργασίες του Μαρξ στο πεδίο της θεωρίας και της μεθοδολογίας της επιστήμης βρίσκονται στην «Εισαγωγή» των *Grundrisse* (1857), τη γνωστή και ως «Εισαγωγή του 1857».¹⁴ Εκεί ο Μαρξ διακρίνει και αντιπαραβάλλει δύο μεθόδους μελέτης της οικονομίας. Στην πρώτη, την *αναλυτική μέθοδο*, «αρχίζει κανείς με το πραγματικό και συγκεκριμένο, με την πραγματική προϋπόθεση» για παράδειγμα, στην οικονομία με τον πληθυσμό». Επειδή, όμως, ο πληθυσμός είναι μια αφαίρεση δίχως, λ.χ., τις τάξεις που τον αποτελούν,

[α]ν άρχιζα με τον πληθυσμό, αυτό θα ήταν μια χαοτική παράσταση του όλου, και ο ακριβέστερος προσδιορισμός θα με οδηγούσε αναλυτικά σε ολόένα πιο απλές έννοιες: από τη συγκεκριμένη παράσταση σε ολόένα πιο λεπτές αφαιρέσεις, μέχρι να φθάσω στους απλούστερους προσδιορισμούς. (Μαρξ 1989: 66)

Οι «απλές έννοιες» στις οποίες καταλήγει μέσω αφαίρεσης η αναλυτική μέθοδος αποτελούν την αφετηρία της δεύτερης, της *συνθετικής μεθόδου*.

Από κει θα έπρεπε τώρα να ξαναρχίσω το ταξίδι αντίστροφα, ώσπου να φθάσω επιτέλους πάλι στον πληθυσμό, αυτή τη φορά όμως όχι σαν χαοτική παράσταση ενός όλου, αλλά σαν πλούσια ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων. [...] Από τη στιγμή που αυτά τα ξεχωριστά συνθετικά στοιχεία λίγο-πολύ εντοπίστηκαν και απομονώθηκαν με την αφαίρεση, άρχισαν τα οικονομικά συστήματα, που από το απλό –όπως εργασία, καταμερισμός της εργασίας, ανάγκη, ανταλλακτική αξία– υψώνονται ως το κράτος, τη διεθνή ανταλλαγή, και την παγκόσμια αγορά. (Μαρξ 1989: 66)

Η συνθετική άνοδος από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο «είναι ολοφάνερα η επιστημονικά σωστή μέθοδος»:

του 1960 ο Αλτουσέρ, κυρίως με το συλλογικό έργο του *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο* (Althusser, Balibar, κ. ά. (2003)). Μολονότι, πάντως, ο Αλτουσέρ έχει παρουσιάσει εκτεταμένο και σημαντικό έργο στο ζήτημα της ιδεολογίας, όπως λ.χ. το κείμενό του «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους» (Αλτουσέρ 1983), εδώ θα μας απασχολήσει μόνο η προτεραιότητα και η ιδιαίτερη σημασία την οποία ο ίδιος αποδίδει στον επιστημονικό χαρακτήρα του ώριμου έργου του Μαρξ.

14 Η δημοσίευση των *Grundrisse*, γράφει ο Rosdolsky (1977: 570), «ισοδυναμεί με μια αληθινή αποκάλυψη, η οποία μας εισήγαγε στο εργαστήριο των οικονομικών ερευνών του Μαρξ και μας φανέρωσε τις λεπτές πτυχές και τις περίπλοκες διαδρομές της μεθοδολογίας του». Για την σημασία των *Grundrisse* στην επιστημολογία του Μαρξ, βλ. επίσης Althusser 2015, Althusser et al. 2003, Arthur 2002, Callinicos 2016, Ilyenkov 2016, Macherey 2014, Mattick 2019, Μηλιός et al. 2005, Moseley 1993, Sayer 1979, Smith 1990 και Theborn 1976.

Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα του πολλαπλού. Γι' αυτό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν αποτέλεσμα, όχι σαν αφετηρία· παρόλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία, άρα και την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης. Στην πρώτη πορεία η ολοκληρωμένη παράσταση εξαϋλώθηκε σε αφηρημένο προσδιορισμό· στη δεύτερη, οι αφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη. (Μαρξ 1989: 66)

Στο *Κεφάλαιο* είναι εμφανής η συνθετική μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο ως «συνόψιση πολλών προσδιορισμών». Με αφετηρία τις πιο απλές αφηρημένες κατηγορίες, η θεωρία αναπτύσσεται με την εισαγωγή όλο και πιο σύνθετων προσδιορισμών που σταδιακά «αναπαράγουν το συγκεκριμένο του καπιταλιστικού κόσμου στη σκέψη» (Μαρξ 1989: 57), και με αυτή την έννοια *το εξηγούν*. Έτσι, στην πορεία της μελέτης από τον πρώτο στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* οι αφηρημένες «μορφές του κεφαλαίου ... πλησιάζουν βαθμιδόν προς τη μορφή με την οποία εμφανίζονται στην επιφάνεια της κοινωνίας» (ΚΙΙΙ: 39). Αυτή η μεθοδολογία, όπως σκιαγραφείται στα *Grundrisse* και ακολουθείται στο *Κεφάλαιο*, είναι εντελώς ασύμβατη προς την εμπειριστική και απλοϊκά θετικιστική έννοια επιστήμης της *Γερμανικής Ιδεολογίας*.

Κατ' αναλογία, το σύστοιχο αυτής της μεθόδου *επιστημονικό αντικείμενο* στο *Κεφάλαιο* δεν είναι μια συγκεκριμένη καπιταλιστική οικονομία, αλλά η ιδεατή δομή του *καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*, ή όπως το θέτει ο Μαρξ, «η εσωτερική οργάνωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σαν να λέμε ο ιδεώδης μέσος όρος του» (ΚΙΙΙ: 1020). Η Αγγλία, λ.χ., ως «κλασσικός τόπος αυτού του τρόπου παραγωγής» στην πιο ανεπτυγμένη του μορφή τον 19ο αιώνα, «χρησιμεύει σαν κύριο παράδειγμα για τη θεωρητική ανάπτυξη» (ΚΙ: 12), αφού βεβαίως απογυμνωθεί μέσω αφαίρεσης από τους ιδιαίτερους προσδιορισμούς που την εξατομικεύουν ως συγκεκριμένο οικονομικό σχηματισμό. Έτσι, το θεωρητικό οικοδόμημα του *Κεφαλαίου* μπορεί να εφαρμοστεί στη μελέτη *κάθε* συγκεκριμένης καπιταλιστικής οικονομίας (λαμβάνοντας βεβαίως υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της), ακριβώς επειδή –και στο βαθμό που– συλλαμβάνει ιδεατά τον τρόπο παραγωγής που χαρακτηρίζει μια οικονομία ως *καπιταλιστική*.

Ενδιαφέρον, ωστόσο, για την εξέλιξη της έννοιας της επιστήμης στη σκέψη του Μαρξ παρουσιάζουν και οι σημαίνουσες αποκλίσεις που παρατηρούμε μεταξύ των *Grundrisse* και του *Κεφαλαίου*. Για παράδειγμα, στο πρώτο μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (κεφ. 1 έως 3), η μεθοδολογία είναι αντίθετη με αυτή που προκρίνουν τα *Grundrisse*. Η μελέτη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν αρχίζει από τις απλές, αφηρημένες έννοιες, ούτε κινείται συνθετικά προς το συγκεκριμένο. Απεναντίας, από τις πρώτες κιάλας γραμμές του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ (ΚΙ: 49) δηλώνει ρητά ότι αρχίζει τη μελέτη από το «εμπόρευμα», δηλαδή από την πλέον *απτή* μορφή υπό την οποία «εμφανίζεται» ο πλούτος στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες, και μέσω *ανάλυσης* οδηγείται στην ανίχνευση των πιο αφηρημένων κατηγοριών, λ.χ. της αξίας, της αφηρημένης εργασίας κτλ.

Η μεθοδολογική αυτή διαφοροποίηση συμφωνεί με μια σύστοιχη αλλαγή στην οικοδόμηση του θεωρητικού αντικειμένου. Στην «Εισαγωγή του 1857», ο Μαρξ έγραφε ότι αφετηρία στη διάταξη της μελέτης του κεφαλαίου θα έπρεπε να είναι οι θεμελιώδεις οικονομικές κατηγορίες, «οι γενικοί αφηρημένοι προσδιορισμοί, που συνεπώς ανήκουν λίγο-πολύ σε όλες τις κοινωνικές μορφές» (1989: 72), όπως λ.χ. «η αφαίρεση της κατηγορίας 'εργασία', 'εργασία γενικά', εργασία απλά και καθαρά», δηλαδή η «απλούστατη αφαίρεση που η σύγχρονη πολιτική οικονομία τοποθετεί στην πρώτη γραμμή» (1989: 69). Δέκα χρόνια μετά, όμως, ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* δεν αρχίζει από μια «απλούστατη αφαίρεση», όπως η διαχρονική κατηγορία «εργασία», αλλά από το «εμπόρευμα» ως την πλέον συγκεκριμένη μορφή εμφάνισης των προϊόντων εργασίας στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Η διαφορά είναι ιδιαίτερος σημαντική. Η κατηγορία «εργασία» στο *Κεφάλαιο* όχι μόνο δεν αποτελεί πλέον, όπως το 1857, έναν απλούστατο και μη περαιτέρω αναλύσιμο «αφηρημένο προσδιορισμό» ως αφετηρία της σύνθεσης, ούτε μια κατηγορία αμόλυπτη από θεωρητικές παραδοχές και ιδεολογικές προκαταλήψεις της αστικής οικονομικής σκέψης, αλλά είναι ακριβώς η ανάλυση της σύνθετης («διφυσούς») φύσης της εργασίας (ως συγκεκριμένης έναντι αφηρημένης) που θα οδηγήσει τον Μαρξ στην θεμελιώδη για την κατανόηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εξιχνίαση του τρόπου παραγωγής της υπεραξίας.

Αυτό λοιπόν που διαφοροποιεί το *Κεφάλαιο* από τα *Grundrisse* είναι μεταξύ άλλων η απομάκρυνση από τέτοιου είδους εμπειριστικές παραδοχές, δηλαδή η επίγνωση ότι η κριτική της πολιτικής οικονομίας δεν περιορίζεται στο στάδιο της σύνθεσης: αρχίζει, αντίθετα, με την ανάλυση των αφηρημένων κατηγοριών με τις οποίες η κατεστημένη οικονομική σκέψη συλλαμβάνει τις μορφές εμφάνισης της οικονομικής σφαίρας. Ο Μαρξ «έχει ως αφετηρία», γράφει ο Ilgenkon (1982: 148), «την κριτική ανάλυση και την αναθεώρηση των αφαιρέσεων του εμπειρικού σταδίου της γνώσης, την κριτική υπέρβαση αυτών των αφαιρέσεων». Ο Mandel (1990: 19), ωστόσο, αντιτείνει ότι, «ακριβώς επειδή η διαλεκτική του Μαρξ είναι υλιστική», το *Κεφάλαιο* δεν αρχίζει από τις υπάρχουσες «προκαταλήψεις ή τα μυστικιστικά σχήματα, αλλά από την πλήρη αφομοίωση των επιστημονικών δεδομένων». Διότι, «πρέπει πρώτα να συλλεχθούν τα εμπειρικά γεγονότα ... και μόνον όταν αυτό θα έχει επιτευχθεί μπορεί να επιχειρηθεί η διαλεκτική αναδιοργάνωση του υλικού για να κατανοηθεί η δεδομένη ολότητα». Αντίθετα με αυτή την άποψη που θυμίζει τις εμπειριστικές παραδοχές της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, στη μεθοδολογία του *Κεφαλαίου* δεν έχουν θέση τέτοια θετικιστικώς εννοούμενα «επιστημονικά δεδομένα»,¹⁵ ούτε «εμπειρικά γεγονότα» γυμνά από θεωρητικές παραδοχές και ιδεολογικές προκαταλήψεις, ικανά να συστήσουν την υποτιθέμενη επιστημονικά ασφαλή αφετηρία της σύνθεσης.¹⁶

Η επιστημονική κατανόηση, ως «συνθετική άνοδος στο συγκεκριμένο», προϋποθέτει λοιπόν την κριτική ανάλυση των μορφών εμφάνισης των οικονομικών σχέσεων, και συνεπώς δεν μπορεί να εκκινεί από το άμεσο δεδομένο της εμπει-

15 Ακόμη και αν υπήρχαν, άλλωστε, τέτοια «επιστημονικά» δεδομένα, σε ένα τέτοιο προθεωρητικό στάδιο δεν διατίθενται κριτήρια για να διακριθούν από τα μη επιστημονικά.

16 Βλ. επίσης Althusser et al. 2003: 58 και Μηλιός et al. 2005: 48-50.

ρίας. Να γιατί, στο *Κεφάλαιο*, είναι η κριτική ανάλυση του εμπορεύματος που θα οδηγήσει τον Μαρξ στις θεμελιώδεις κατηγορίες, λ.χ. της αξίας και της διφυούς φύσης της εργασίας κ.τ.λ., οι οποίες θα αποτελέσουν την αναγκαία για τη λύση του προβλήματος της υπεραξίας¹⁷ συνθετική βάση της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Αντίθετα λοιπόν με την «Εισαγωγή του 1857», το στάδιο της ανάλυσης αποτελεί αδήριτη πτυχή της επιστημονικής μεθοδολογίας του *Κεφαλαίου*.

Από την άλλη, όμως, η «ανάλυση» δεν μπορεί να απομονωθεί, όπως επιτάσσει η «Εισαγωγή του 1857», από τη «σύνθεση» ως ένα απολύτως διακριτό και αυτοτελές στάδιο της έρευνας. Ούτε είναι δυνατόν να υπάρξουν απολύτως απλές αφηρημένες κατηγορίες ή «απλούστατες αφαιρέσεις» τις οποίες θα ήταν σε θέση να παραγάγει, άπαξ δια παντός, ως έσχατα θεμέλια της όλης σύνθεσης η κριτική ανάλυση. Έτσι, στο *Κεφάλαιο* η διάκριση μεταξύ της μεθόδου ανάλυσης και της μεθόδου σύνθεσης δεν είναι απόλυτη και οριστική· υποτάσσεται, αντίθετα, στις θεωρητικές απαιτήσεις του εκάστοτε προβλήματος με το οποίο έρχεται αντιμέτωπη η έρευνα για τη γνωσιακή ιδιοποίηση του πραγματικού. Για παράδειγμα, η κριτική ανάλυση στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* δεν περιορίζεται στο εμπόρευμα, αλλά εκτείνεται και σε άλλες συγκεκριμένες μορφές εμφάνισης της οικονομικής ζωής, όπως στη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας (κεφ. 8), στη συνεργασία στην παραγωγή (κεφ. 11), στον καταμερισμό εργασίας (κεφ. 12), στον ρόλο των μηχανών στη μεγάλη βιομηχανία (κεφ. 13) και στον μισθό εργασίας (κεφ. 17). Η επίλυση, εξάλλου, κάθε νέου προβλήματος αποφέρει νέους, πλουσιότερους εννοιολογικούς προσδιορισμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους επαναανοηματοδοτούν τις αρχικές και πιο αφηρημένες κατηγορίες. Στην έννοια λ.χ. της αξίας, της πιο αφηρημένης κατηγορίας, «δεν μπορεί εξ αρχής να δοθεί τελειωτικός ορισμός της· αυτή θα κατανοηθεί μόνον μέσω των μορφών ανάπτυξής της» (Arthur 2002: 25).

Εν τέλει, θα ήταν άστοχο να αποτιμήσουμε την ορθότητά της διάκρισης μεθόδου ανάλυσης και μεθόδου σύνθεσης, που εισηγείται η «Εισαγωγή του 1857», με γνώμονα την *πραγματωμένη* στο *Κεφάλαιο* μέθοδο, γιατί, όπως γράφει ο Χάινριχ, «στην Εισαγωγή του 1857 καταγράφεται μάλλον η 'πρώτη' και όχι η 'τελευταία' λέξη για τη μέθοδο».¹⁸ Η «Εισαγωγή του 1857» δεν θα μπορούσε άλλωστε να προσφέρει μια προκαταβολικά έτοιμη, οριστικά επεξεργασμένη και εγγυημένα ορθή μέθοδο για τη μελέτη του κεφαλαίου. Αποσκοπεί μάλλον να σκιαγραφήσει τις γενικές μεθοδολογικές αρχές, οι οποίες βεβαίως πρέπει διαρκώς να εξειδικεύονται, να προσαρμόζονται, να συμπληρώνονται –και ενίοτε να αναμορφώνονται– υπό το φως των θεωρητικών απαιτήσεων του εκάστοτε σταδίου της έρευνας. Έτσι, η σκιαγράφηση της μεθόδου στα *Grundrisse* δεν θα μπορούσε να προβλέπει τη συντελεσμένη διαδικασία της έρευνας στο *Κεφάλαιο*. Ο Μαρξ έχει εξάλλου επίγνωση –ως καλός μαθητής του Χέγκελ– ότι το καρτεσιανό ιδεώδες της μεθόδου *πριν και ανεξάρτητα* από την επιστήμη είναι όχι μόνο ατελέσφορο αλλά και φιλοσοφικά έωλο.

17 Για το πώς επιλύεται στο *Κεφάλαιο* το πρόβλημα της δημιουργίας της υπεραξίας, βλ. Στεργιόπουλος 1997 & 2017.

18 Όπως παρατίθεται στο Callinicos 2016: 126-127· βλ. επίσης και Sayer 1979: 78.

Συνεπώς, το *Κεφάλαιο* δεν θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα *εφαρμογής* μιας *εκ των προτέρων* ολοκληρωμένης και οριστικής διαλεκτικής μεθόδου. «Εάν το *Κεφάλαιο* είναι ένας πραγματικός θησαυρός διαλεκτικής», επισημαίνει ο Arthur (2002: 3), «αυτό δεν οφείλεται στην εφαρμογή μιας αφηρημένης καθολικής μεθόδου· οφείλεται στο ότι η ανάπτυξη του ίδιου του υλικού απαιτεί την έκφραση μέσω τέτοιων λογικών κατηγοριών». Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι ο Μαρξ δεν θα σταματήσει, μετά τα *Grundrisse*, να προβαίνει σε σημαντικές τροποποιήσεις, όχι μόνο στη μέθοδο, αλλά και στην εν γένει οργάνωση της μελέτης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ενδεικτική εν προκειμένω είναι η απόφασή του να μην συμπεριλάβει την «Εισαγωγή του 1857» στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859),¹⁹ επειδή, όπως θα γράψει στον «Πρόλογο» αυτού του έργου,

ύστερα από ωριμότερες σκέψεις, κατέληξα ότι κάθε προεξόφληση συμπερασμάτων –τα οποία πρέπει πρώτα να αποδειχθούν– φαίνεται ενοχλητική και ο αναγνώστης, ο οποίος θέλει γενικά να με ακολουθήσει, πρέπει να αποφασίσει να ανέλθει από το μερικό στο γενικό (Μαρξ 2010: 16).

Οι τροποποιήσεις άλλωστε της μεθόδου θα συνεχιστούν και μετά την πρώτη έκδοση (1867) του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Όπως μαρτυρούν οι αλλαγές που θα επιφέρει ο Μαρξ στη γαλλική έκδοση (1872-75) και στη δεύτερη γερμανική έκδοση (1873), ο ίδιος ποτέ δεν θεώρησε περατωμένη την έρευνά του στη μεθοδολογία.²⁰

Επιστρέφοντας στο ερώτημα που θέσαμε, μπορούμε τώρα βάσιμα να υποστηρίξουμε ότι η επιστήμη την οποία οικοδομεί στο «ώριμο» έργο του ο Μαρξ και οι βασικές αρχές της φιλοσοφίας αυτής της επιστήμης την οποία βρίσκουμε «σε πρακτική κατάσταση», όπως γράφει ο Αλτουσέρ (2015: 250-1), αφενός δεν είναι θετικιστική και αφετέρου είναι ικανή να διαρρήξει τον ιδεολογικό κύκλο της φιλοσοφικής κριτικής.

8. Το Κεφάλαιο (II)

Επιστήμη και ιδεολογικές μορφές εμφάνισης των οικονομικών σχέσεων

Αν τα προηγούμενα αρκούν για να καταδείξουν τον ιδιαίτερο επιστημονικό χαρακτήρα του *Κεφαλαίου*, μένει να εξετάσουμε το νόημα που αποδίδει στην ιδεολογία το έργο αυτό και τον τρόπο με τον οποίο αποκαλύπτει τον ιδεολογικό χαρακτήρα των μορφών εμφάνισης των οικονομικών φαινομένων. Στις ιδεολογικές μορφές εμφάνισης των παραγωγικών σχέσεων με τις οποίες καταπιάνεται το μαρξικό έργο περιλαμβάνονται η αλλοτρίωση ή/και αποξένωση, ο καταμερισμός της εργασίας, ο φετιχισμός του εμπορεύματος και η μισθωτή εργασία. Το πλέον

¹⁹ Για τη σημασία αυτής της μεθοδολογικής απόφασης του Μαρξ, βλ. και Sayer 1979: 98-102.

²⁰ Ο Mandel (1990: 22), ωστόσο, εκφράζοντας μια διαδεδομένη άποψη για τη μαρξική μεθοδολογία θα ισχυριστεί ότι η «διαλεκτική μέθοδος» έχει φθάσει με τον Μαρξ στην οριστική της μορφή και έκτοτε είναι δια παντός ανυπέρβλητη: «[Χ]άριν αυτής της μεθόδου, το *Κεφάλαιο* του Μαρξ εμφανίζεται σαν ένας γίγαντας συγκρινόμενο με οποιαδήποτε μεταγενέστερη ή σύγχρονη εργασία οικονομικής ανάλυσης».

χαρακτηριστικό παράδειγμα ιδεολογικής μυστικοποίησης και αντιστροφής των κοινωνικών σχέσεων μας το δίνει ο «Φετιχισμός του εμπορεύματος» στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής συνίσταται λοιπόν στο ότι αντανακλά στους ανθρώπους τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της δουλειάς τους σαν υλικά χαρακτηριστικά των προϊόντων της εργασίας, σαν φυσικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων, και γιαυτό η κοινωνική σχέση των παραγωγών με τη συνολική εργασία φαίνεται σ' αυτούς σαν μια κοινωνική σχέση αντικειμένων που υπάρχει έξω απ' αυτούς. [...] Πρόκειται για την καθορισμένη κοινωνική σχέση των ίδιων των ανθρώπων που παίρνει εδώ τη φαντασμαγορική μορφή της σχέσης ανάμεσα σε πράγματα. [...] Αυτός ο φετιχι[στι]κός χαρακτήρας του κόσμου των εμπορευμάτων πηγάζει ... από τον ιδιόμορφο κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας που παράγει εμπορεύματα. [...] Οι ατομικές εργασίες [των ξεχωριστών παραγωγών] δρουν στην πράξη σαν μέλη της συνολικής εργασίας της κοινωνίας μόνο μέσω των σχέσεων που η ανταλλαγή φέρνει τα προϊόντα της εργασίας μεταξύ τους και μέσω αυτών των προϊόντων τους ίδιους τους παραγωγούς. Γιαυτό, οι κοινωνικές σχέσεις των ατομικών εργασιών φαίνονται στους τελευταίους αυτό που είναι, δηλ. όχι σαν άμεσα κοινωνικές σχέσεις των προσώπων στις δουλειές τους, μα αντίθετα σαν εμπράγματα σχέσεις των προσώπων και σαν κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων. (ΚΙ: 85-6)

Παρόμοια μορφή φετιχιστικής αντιστροφής επιτελείται από τη χρηματική μορφή του εμπορεύματος: «Έτσι, το αίνιγμα του χρήματος-φετίχ δεν είναι τίποτα άλλο, παρά το αίνιγμα του εμπορεύματος-φετίχ που έγινε ορατό και που θαμπώνει τα μάτια» (ΚΙ: 106). Ως αποτέλεσμα αυτού του φετιχισμού, της ιδεολογικής δηλαδή αντιστροφής των κοινωνικών σχέσεων των ανθρώπων ως σχέσεων μεταξύ πραγμάτων, οι παραγωγικές σχέσεις εμφανίζονται –όπως είδαμε και στη *Γερμανική Ιδεολογία*– ως *φυσικές, αιώνιες και αναγκαίες*, και έτσι η ιδεολογία αποκρύβει την ταξική φύση τους καθιστώντας αόρατες τις εγγενείς αντιφάσεις τους και την ιστορική περατότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Ιδεολογική απόκρυψη των παραγωγικών σχέσεων επιτελεί και η μισθωτή σχέση της εργασίας, μέσω της οποίας συσκοτίζεται η απόσπαση υπεραξίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της επιστημονικής αυστηρότητας με την οποία ο Μαρξ πραγματεύεται στο *Κεφάλαιο* τα κοινωνικά φαινόμενα αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει την ταξική εκμετάλλευση που συνιστά η απόσπαση της υπεραξίας που παράγει ο εργάτης. Έχοντας δείξει ότι η απόσπαση υπεραξίας συνίσταται στο ότι η εργασιακή δύναμη του εργάτη –την οποία αγοράζει ο κεφαλαιοκράτης στην αξία της– έχει μικρότερη αξία από αυτήν των προϊόντων που παράγει ο εργάτης στον τόπο δουλειάς, ο Μαρξ σπεύδει να υπογραμμίσει ότι, εφόσον ικανοποιείται η συνθήκη ανταλλαγής ισοδυνάμων, το γεγονός ότι η πρώτη είναι μικρότερη από την δεύτερη «είναι μεγάλο βέβαια ευτύχημα για τον αγοραστή, δεν αποτελεί όμως καθόλου αδικία σε βάρος του πωλητή» (ΚΙ: 206). Αυτό σημαίνει ότι η *εκμε-*

τάλλευση των εργατών, το ότι δηλαδή η αξία που αποκομίζουν είναι μικρότερη από την αξία που παράγουν, στο *Κεφάλαιο* δεν αντιμετωπίζεται ως «ηθική κατηγορία», αλλά ως *δομικό* χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (Χάινριχ 2017: 110).²¹ Τούτο δεν σημαίνει βέβαια ότι ο Μαρξ παραβλέπει την ιστορική πραγματικότητα της άγριας, μέχρι εξαθλίωσης, εκμετάλλευσης της εργασίας. Η μεθοδολογική αποστασιοποίηση που οφείλει, ως ερευνητής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, να διατηρεί από το αντικείμενο μελέτης αποτελεί, αντίθετα, δηλωτικό της επιστημονικότητας που υπηρετεί το *Κεφάλαιο*. Σκοπός του είναι πρωτίστως να αποδείξει πώς και γιατί ο καπιταλισμός είναι εκμεταλλευτικός *ακόμη και* όταν λειτουργεί υπό ιδανικές συνθήκες νομιμότητας, και πάντως ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές (καλές ή κακές) προθέσεις των καπιταλιστών.

Λόγω της συνθήκης ανταλλαγής ισοδυνάμων, η εγγενής στον καπιταλισμό σχέση εκμετάλλευσης δεν είναι άμεσα ορατή στην επιφάνεια της κοινωνίας, καθώς η μορφή με την οποία εμφανίζονται οι σχέσεις παραγωγής, και ιδίως η μορφή της *μισθωτής εργασίας* (ΚΙ, κεφ. 17), αποκρύβει την εκμετάλλευση: «[Η] μορφή του μισθού της εργασίας σβήνει κάθε ίχνος του χωρισμού της εργάσιμης ημέρας σε ... πληρωμένη και απλήρωτη εργασία. Όλη η εργασία εμφανίζεται σαν πληρωμένη εργασία» (ΚΙ: 556). Και τούτο διότι, η έκφραση «αξία της εργασίας» αποκρύβει το γεγονός ότι το εμπόρευμα που πουλά ο μισθωτός εργάτης δεν είναι η εργασία του αλλά η εργασιακή του δύναμη και έτσι «η έννοια της αξίας δεν έχει μόνο σβήσει ολότελα, μα έχει μετατραπεί στο αντίθετό της. Είναι μια φανταστική έκφραση» (ΚΙ: 554).

Μια τέτοια «φανταστική έκφραση», όμως, αντίθετα με τη *Γερμανική Ιδεολογία*, δεν είναι αποτέλεσμα μιας αντιστροφής που επιτελείται στη συνείδηση των ανθρώπων λόγω των ιδεολογικών τους προκαταλήψεων που τους εμποδίζουν να δουν γυμνές και αναλλοίωτες τις πραγματικές και αληθείς σχέσεις. Ούτε μπορεί μια τέτοια «φανταστική έκφραση» να ανατραπεί από μια επιστήμη που σύμφωνα με τη *Γερμανική Ιδεολογία* θα έχει ως αντικείμενο «τον αληθινό, ατομικό, σωματικό άνθρωπο» και όχι την «αφαίρεση 'άνθρωπος'» των γερμανών ιδεαλιστών. Χαρακτηριστικό της απόστασης που χωρίζει τον Μαρξ από τη *Γερμανική Ιδεολογία* είναι ότι, όπως γράφει ο ίδιος στο *Κεφάλαιο*,

οι φανταστικές αυτές εκφράσεις πηγάζουν από τις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής. Είναι κατηγορίες μορφών εμφάνισης ουσιαστικών σχέσεων. Ότι στην εμφάνισή τους τα πράγματα συχνά παρουσιάζονται ανάποδα, είναι γνωστό σ' όλες σχεδόν τις επιστήμες, εκτός από την πολιτική οικονομία. (ΚΙ: 554)

Έχει σημασία να τονιστεί εδώ ότι, κατά τον Μαρξ, δεν είναι ο συλλογικός κεφαλαιοκράτης που εφευρίσκει και αποτυπώνει στις συνειδήσεις των εργατών μια 'ψευδή αντίληψη' με σκοπό να τους παραπλανήσει. Αντίθετα, η ανεστραμμένη

21 Ο Μαρξ δεν παραβλέπει βέβαια την ιστορική πραγματικότητα της άγριας, μέχρι εξαθλίωσης, εκμετάλλευσης της εργασίας. Σκοπός του όμως στο *Κεφάλαιο* είναι πρωτίστως να αποδείξει ότι ο καπιταλισμός είναι εκμεταλλευτικός *ακόμη και* όταν λειτουργεί υπό ιδανικές συνθήκες νομιμότητας, και πάντως ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές προθέσεις των καπιταλιστών.

μορφή εμφάνισης της αξίας της εργασιακής δύναμης και του μισθού ως «αξίας της εργασίας» και «τιμής της εργασίας» αντίστοιχα είναι μια αυθόρμητη αντίληψη που επιβάλει ο ίδιος τρόπος παραγωγής με αναγκαιότητα στον εργάτη και στον κεφαλαιοκράτη. Έτσι, ο εργάτης, που μέσω μιας δωδεκάωρης εργασίας αποκτά το δικαίωμα να πληρωθεί την αξία μιας εξάωρης εργασίας, πχ τα 3 σελίνια, αντιλαμβάνεται πως η «η δωδεκάωρη εργασία είναι γι' αυτόν το μέσο αγοράς των τριών σελινιών». Από την άλλη, ο κεφαλαιοκράτης θεωρεί ότι υπάρχει πράγματι μια «φυσική τιμή της εργασίας», αλλά αυτός, με την ιδιαίτερη ικανότητά του, καταφέρνει να αγοράζει την «εργασία» κάτω από την αξία της, όπως εξάλλου καταφέρνει να πουλάει τα εμπορεύματα που παράγει πάνω από την αξία τους, και με τον τρόπο αυτό να εξασφαλίζει το κέρδος του. Αδυνατεί, όμως, να αντιληφθεί πως αν υπήρχε κάτι όπως η «φυσική αξία της εργασίας», τότε ο ίδιος δεν θα μπορούσε να μετατρέψει το χρήμα του σε κεφάλαιο –στην πραγματικότητα, δεν θα μπορούσε καν να υπάρξει εν γένει κεφάλαιο– αφού το πιθανό κέρδος που θα προέκυπτε από μια αγορά κάτω από την αξία ή από μια πώληση πάνω από την αξία θα αντισταθμιζόταν από μια εξίσου πιθανή ζημιογόνο ανταλλαγή.

Η απαιτούμενη, συνεπώς, επιστήμη για την ανατροπή των ιδεολογικών μορφών εμφάνισης των κοινωνικών φαινομένων δεν μπορεί να συνίσταται στην απροκατάληπτη εμπειρική παρατήρησή τους.

Άλλωστε, για τέτοιες μορφές εμφάνισης, όπως η «αξία και τιμή της εργασίας» ή ο «μισθός της εργασίας», σε διάκριση από την ουσιαστική σχέση που εκφράζουν, από την αξία και την τιμή της εργασιακής δύναμης, ισχύει το ίδιο που ισχύει για όλες τις μορφές εμφάνισης και το κρυμμένο τους φόντο. Οι πρώτες αναπαράγονται άμεσα με αυθόρμητο τρόπο σαν μορφές σκέψης της καθημερινής ζωής, το δεύτερο πρέπει πρώτα να το ανακαλύψει η επιστήμη. (ΚΙ: 559)

Κρίσιμη, συνεπώς, για την ερευνητική στρατηγική που συγκροτεί το *Κεφάλαιο* είναι η ιδρυτική αρχή ότι «κάθε επιστήμη θα ήταν περιττή, αν η μορφή εμφάνισης και η ουσία των πραγμάτων συνέπιπταν» (ΚΙΙΙ: 1004). Η αρχή αυτή επιτάσσει ότι στο *Κεφάλαιο* πρέπει

να γίνεται διάκριση ανάμεσα στις γενικές και αναγκαίες τάσεις του κεφαλαίου και στις μορφές εμφάνισής τους. [Για παράδειγμα] η επιστημονική ανάλυση του συναγωνισμού [ανταγωνισμού των κεφαλαίων] είναι δυνατή μόνο όταν έχει κατανοηθεί η εσωτερική φύση του κεφαλαίου, ακριβώς όπως η φαινόμενη κίνηση των ουρανίων σωμάτων γίνεται κατανοητή μόνο σε εκείνον που γνωρίζει την πραγματική, αισθητά όμως μη αντιληπτή, κίνησή τους. (ΚΙ: 331, τροποποιημένη μετάφραση)

Η επιστήμη συνεπώς μέσω της οποίας μπορεί να αποκαλυφθεί η παραπλανητική λειτουργία της ιδεολογίας δεν ανταποκρίνεται στο εμπειριστικό πρότυπο. Όπως γράφει ο Eagleton (2018: 168), «[ε]νώ στη *Γερμανική Ιδεολογία* η ιδεολογία ήταν

ζήτημα μη θέασης των πραγμάτων όπως πραγματικά είναι, στο *Κεφάλαιο* η ίδια η πραγματικότητα είναι μεταμφιεσμένη και παραπλανητική. Επομένως, η ιδεολογία δεν μπορεί να αποκαλυφθεί απλώς και μόνο μέσω μιας προσεκτικής ματιάς πάνω στην 'πραγματική διαδικασία της ζωής', εφόσον αυτή η διαδικασία ... παρουσιάζει μια σειρά από επιφαινόμενα που είναι κατά κάποιο τρόπο δομικά σε αυτήν, περιλαμβάνει δηλαδή την ψευδότητά της μέσα στην αλήθεια της. Αυτό που χρειάζεται, αντιθέτως, είναι η 'επιστήμη' – γιατί η επιστήμη, όπως σχολιάζει ο Μαρξ, καθίσταται αναγκαία μόλις η ουσία και τα επιφαινόμενα δεν καταφέρνουν να συμπίπτουν».

Συνοψίζοντας, η μεταβολή στη φύση και στην λειτουργία της κριτικής της ιδεολογίας από τη *Γερμανική Ιδεολογία* μέχρι το «ώριμο» έργο του Μαρξ είναι αποφασιστική: Η κριτική που ασκεί το *Κεφάλαιο* στην ιδεολογία δεν προϋποθέτει πλέον την ύπαρξη μιας μη ιδεολογικής σκοπιάς η οποία προσφέρει ένα εξωτερικό της ιδεολογίας αρχιμήδειο σημείο που εξασφαλίζει μια προνομιακή επιστημονική, δηλαδή μη ιδεολογική, θέαση όλης της ιδεολογικής σφαίρας και της ψευδότητάς της. Αντίθετα, η κριτική της ιδεολογίας που ασκείται στο *Κεφάλαιο* επιτελείται εκ των ένδον της ιδεολογικής σφαίρας και για τούτο, δεδομένου ότι τώρα δεν διαθέτει καμία έξωθεν εγγυημένη επιστημική ασφάλεια, δεν μπορεί παρά να βασίζεται στο μόνο διαθέσιμο στέρεο έδαφος, αυτό της επιστήμης των κοινωνικών φαινομένων. Επιπλέον, η επιστήμη αυτή δεν αντιμετωπίζει την ιδεολογία στην ολότητά της, ούτε αρκείται στο να βεβαιώσει τον αναγκαία ψευδή χαρακτήρα της όλης ιδεολογικής σφαίρας. Αντίθετα, όπως είδαμε παραπάνω, μελετώντας τον φετιχισμό, τη μισθωτή εργασία κ.τ.λ. το *Κεφάλαιο* αποσκοπεί κάθε φορά να αποκρυπτογραφήσει την ιδεολογική λειτουργία ξεχωριστών μορφών εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων. Με τον τρόπο αυτό κατορθώνει να αποδείξει με επιστημονικά έγκυρο τρόπο ότι στις περιπτώσεις αυτές η 'πραγματικότητα' όπως την προσλαμβάνουμε αυθόρμητα στην κοινωνική μας ζωή είναι προϊόν ιδεολογικής αντιστροφής. Πρόκειται συνεπώς για μια επιστήμη που μαζί με την εξήγηση των κοινωνικών σχέσεων, και μέσω αυτής της εξήγησης, επιλαμβάνεται της εξιχνίασης του εκάστοτε ιδεολογικού μηχανισμού μέσω του οποίου οι πραγματικές αυτές σχέσεις εμφανίζονται ανεστραμμένες στη συνείδηση των ανθρώπων. Όπως έχει επισημάνει ο Καρλ Κορς (1981 [1922]: 113), «[ο] Καρλ Μαρξ στο *Κεφάλαιο* δεν έκανε μόνο βαθιά κριτική της πολιτικής οικονομίας της αστικής τάξης, αλλά ταυτόχρονα και όλων των άλλων αστικών ιδεολογιών που εκπορεύονται απ' αυτήν».

* * *

Αντίθετα με μια εξιδανικευμένη και αγιογραφική σύλληψη της θεωρητικής διαδρομής του Μαρξ από τα έργα της νεότητάς του προς το *Κεφάλαιο*, η εξέλιξη των ερευνών του δεν ακολούθησε μια ομαλή προοδευτική πορεία προς όλο και πιο σύνθετες και ολοκληρωμένες επεξεργασίες, μια πορεία χωρίς εμπόδια που απειλούσαν τη θεμελιώδη συνοχή του οικοδομήματος, χωρίς αδιέξοδα, οπισθοδρομήσεις, επανασχεδιασμό κ.τ.λ. του όλου θεωρητικού προγράμματος. Εμπόδια, άλλωστε, αυτού του είδους συχνά αποδείχθηκαν –όπως συμβαίνει στην ιστορία όχι μόνο της πνευματικής αλλά και της ευρύτερης πολιτισμικής δημιουργίας– ιδι-

αιτέρως γόνιμα για νέες επεξεργασίες, και για τούτο παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον για την κατανόηση εν προκειμένω της μαρξικής σκέψης και των επιτευγμάτων της. Ένα τέτοιο, κομβικής σημασίας, θεωρητικό αδιέξοδο είναι αυτό που αντιμετώπισε ο Μαρξ στο ζήτημα των σχέσεων φιλοσοφίας και επιστήμης με αφετηρία το πρόβλημα της ιδεολογίας.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η έννοια της επιστήμης στη *Γερμανική Ιδεολογία* είναι φιλοσοφικά απλοϊκή και ακραία απλουστευτική, αν συγκριθεί με αυτήν του *Κεφαλαίου* ή ακόμη και αυτήν των *Grundrisse*. Η υιοθέτηση μιας φιλοσοφικά έωλης έννοιας επιστήμης δεν είναι όμως ένα συμπτωματικό θετικιστικό ολίσθημα αλλά εκδήλωση του αδιεξόδου που έθετε το δίλημμα της εποχής μεταξύ ιδεαλισμού και υλισμού. Με αυτή την έννοια, η *Γερμανική Ιδεολογία* φαίνεται να βρίσκει ένα βήμα πριν τις *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ* και να διατηρεί ακόμη ισχυρά στοιχεία του «παλαιού υλισμού», διατηρώντας μια φοβική στάση απέναντι στον ιδεαλισμό που εμποδίζει την πρόσληψη των επεξεργασιών του τελευταίου για τη σημασία των ιδεών στη ζωή των ανθρώπων, της αφαίρεσης και των αφηρημένων οντοτήτων στην επιστήμη κ.τ.λ.. Στη *Γερμανική Ιδεολογία* οι Μαρξ και Ένγκελς πιστεύουν ακόμη ότι η υλιστική εξήγηση της καταγωγής της ψευδούς συνείδησης από τις παραγωγικές σχέσεις είναι εντελώς ασύμβατη με την ιδεαλιστική εξήγηση της δράσης των ιδεών, των αφηρημένων οντοτήτων κ.τ.λ. στις κοινωνικές σχέσεις και έτσι στη ζωή των ανθρώπων. Αλλά αυτή η αντίληψη αποτελεί σύμπτωμα των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν στην προσπάθεια να απαγκιστρωθούν από την παράδοση του παλαιού υλισμού.

Μολονότι, πάντως, το φιλοσοφικό «ξεκαθάρισμα των λογαριασμών» του Μαρξ με τον «παλαιό» υλισμό και τον ιδεαλισμό δεν ολοκληρώνεται με τη *Γερμανική Ιδεολογία*, η θεματοποίηση στο εν λόγω έργο του προβλήματος της ιδεολογίας, ως μέρους του «ξεκαθαρίσματος των λογαριασμών, αποτελεί κομβική στιγμή –αλλά όχι την τελευταία λέξη– στην πορεία που φέρνει τον ιστορικό υλισμό αντιμέτωπο με τα ερωτήματα της προέλευσης, της φύσης και της λειτουργίας των ιδεών που συνθέτουν την κοινωνική συνείδηση των ανθρώπων.

Βιβλιογραφία

- Αλτουσέρ Λ. 1983. *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Althusser L. 2015. *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκτός Γραμμής.
- Althusser L., Balibar, E. et al 2003. *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφρ. Δ. Δημούλης, Χ. Βαλλιάνος και Β. Παπαοικονόμου, Ελληνικά Γράμματα.
- Arthur C. J. 2002. *The New Dialectic and the Marx's Capital*, Leiden: Brill.
- Callinicos A. 2016. *Η Αποκρυπτογράφηση του Κεφαλαίου – Το Κεφάλαιο του Μαρξ και η Πορεία του*, μτφρ. Α. Λυκούργος και Λ. Μπόλαρης, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

Eagleton T. 1999. *Marx*, Νέα Υόρκη: Routledge.

Eagleton T. 2018. *Ιδεολογία – Μια Εισαγωγή*, μτφρ. Μελέτης Λάμπρου, Αθήνα: Πεδίο.

Ένγκελς Φ. 2017. *Ο Λουδοβίκος Φόουερμπαχ και το Τέλος της Κλασικής Γερμανικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Ilyenkov E. 1982. *The Dialectics of the Abstract and the Concrete in Marx's Capital*, μτφρ. Sergei Kuzakov, Moscow: Progress Publishers.

Ilyenkov E. 2016. *Η Διαλεκτική του Ιδεατού*, μτφρ. Μάριος Δαρβίρας, Τρίκαλα: Εκδόσεις Επέκεινα.

Kennedy E. 1979. «'Ideology' from Destutt De Tracy to Marx», στο *Journal of the History of Ideas*, Vol. 40, No. 3 (Jul. - Sep., 1979), University of Pennsylvania Press: 353-368.

Κορς Κ. 1981. *Μαρξισμός και Φιλοσοφία*, μτφρ. Μ. Λαμπρίδης & Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Ύψιλον.

Lichtheim G. 1965. «The Concept of Ideology», στο *History and Theory*, Vol. 4, No. 2, Wiley for Wesleyan University: 164-195.

Λιχτχάιμ Τ. 1972. *Λούκατς*, μτφρ. Δημ. Θεοδωρακάτου, Αθήνα: Μπουλουμάνης.

Lukács G. 1975. *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, μτφρ. Γ. Παπαδάκης, Εκδόσεις Οδυσσέας.

Macherey P. 2014. *Φουκώ και Μαρξ – Το παραγωγικό Υποκείμενο*, μτφ. Τάσος Μπέτζελος, Εκτός Γραμμής.

Mandel E. 1990. «Introduction» στο Marx, K. (1990), *Capital – A Critique of Political Economy*, Volume One: 11-86.

Μανχάιμ Κ. 1997. *Ιδεολογία και Ουτοπία*, μτφρ. Γιώργος Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Εκδόσεις «Γνώση».

Μαρξ Κ. 1978. *Το Κεφάλαιο*, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, τόμος τρίτος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ Κ. 1978α. *Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Μαρξ Κ. 1979. *Το Κεφάλαιο*, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, τόμος δεύτερος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ Κ. 1989. *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος πρώτος, μτφρ. Δ. Διβάρης, Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ Κ. 1996. *Το Κεφάλαιο*, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, τόμος πρώτος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ Κ. 1997. «Θέσεις για τον Φόουερμπαχ», στο Μαρξ & Ένγκελς (1997) *Γερμανική Ιδεολογία*, Αθήνα: Gutenberg.

Μαρξ Κ. 2010. *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μτφρ. Χρήστος Μπαλωμένος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ Κ. 2016. *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, μτφρ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.

Μαρξ Κ. 2017. *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, στο Φ. Ένγκελς (2017 [1888]), *Ο Λουδοβίκος Φόουερμπαχ και το Τέλος της Κλασικής Γερμανικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή: 65-8.

Marx K. 1990. *Capital – A Critique of Political Economy*, Vol. One, μτφρ. Ben Fowkes, Λονδίνο: Penguin Books.

Marx K. 2010. *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, στο Marx, K. & Engels, F. (2010), *Collected Works, Vol. 3, 1843-1844*, Lawrence & Wishart.

Μαρξ Κ. & Ένγκελς Φ. 1997. *Γερμανική Ιδεολογία*, τομ. 1, μτφρ. Κ. Φιλίνη, Αθήνα: Gutenberg.

Μαρξ Κ. & Ένγκελς Φ. 1979. *Γερμανική Ιδεολογία*, τομ. 2, μτφρ. Κ. Φιλίνη, Αθήνα: Gutenberg.

Marx K. & Engels F. 2010. *Collected Works, Vol. 3, 1843-1844*, Lawrence & Wishart.

Marx K. & Engels F. 1970. *The German Ideology*, Christopher J. (επιμ.) Arthur, C.J., Lawrence & Wishart.

Mattick P. 2018. *Theory as Critique: Essays on Capital*, Leiden: Brill.

Μηλιός Γ. Δημούλης Δ. και Οικονομάκης Γ. 2005. *Η Θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό*, Νήσος.

Moseley F. (επιμ.) 1993. *Marx's Method in Capital: A Reexamination*, New Jersey: Humanities Press.

Μπαλιμπάρ Ε. 1996. *Η Φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφρ. – επιμ. Άρης Στυλιανού, Νήσος.

Μπαλτάς Α. 2010. «Μαρξισμός και φιλοσοφία τα επιστήμες: Επιστημονική αντικειμενικότητα έναντι κοινωνικού σχετικισμού», στο Δ. Διαλέτης (επιμ.) 2010. *Μαρξισμός και Επιστήμες – Ιστοριογραφικές και Φιλοσοφικές Προσεγγίσεις*, Νεφέλη: 263-312.

Rosdolsky R. 1977. *The Making of Marx's 'Capital'*, μτφρ. Pete Burgess, Λονδίνο: Pluto Press.

Sayer D. 1979. *Marx's Method – Ideology, Science and Critique in Capital*, Sussex: The Harvester Press.

Schmidt A. 2014. *The Concept of Nature in Marx*, μτφρ. Ben Fowkes, London – New York: Verso.

Smith T. 1990. *The Logic of Marx's Capital*, State University of New York Press.

Στεργιόπουλος Κ. 1997. «Η εργασιακή δύναμη ως εμπόρευμα στο Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ», *Θέσεις*, τ. 60: 83-94, και www.theseis.com.

Στεργιόπουλος Κ. 2017. «Πώς παράγεται η υπεραξία; Επιστημονικό αντικείμενο και μέθοδος στο Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ», *Κρίση*, τ. 1: 9-38.

Suchting W. A. 1986. *Marx and Philosophy – Tree Studies*, MacMillan.

Theborn G. 1976. *Science, Class and Society*, Λονδίνο: NLB

Φαράκλας Γ. 2018. *Η Λογική του Κεφαλαίου*, Αθήνα: Εστία.

Χάινριχ Μ. 2017. *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ: Εισαγωγή στους Τρεις Τόμους*, μτφρ. Σοφία Λαλοπούλου, Αθήνα: future.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπεκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε crisis (λατ., αγγλ. & ισπ.), crise (γαλλ.) και crisi (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (iudicium, judgement, jugement, juicio, giudizio για την «κρίση» και crisis, crise, crisi για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπεκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπεκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαίως ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδριοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...

